

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI**

CENNET VE CEHENNEMİN EBEDÎLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. Süleyman TOPRAK**

**Hazırlayan
İbrahim TOPRAK**

KONYA - 2010

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	III
YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	IV
ÖNSÖZ	V
ÖZET	VII
SUMMARY	VIII
KISALTMALAR	IX

GİRİŞ

EBEDİLİK/SONSUZLUK ANLAMI TAŞIYAN KELİMELERİN DİLBİLİMSEL TAHLİLİ

A. EBED KAVRAMI	2
1) Sözlük Anlamı.....	2
2) İstilahî Anlamı.....	2
B. EBED KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMLI KELİMELER	4
1) Huld	4
2) Müks	7
3) Sermed	8
4) Âhir	9
5) Bekâ	10
6) Daim	11
7) Ahkâb	11

BİRİNCİ BÖLÜM

CENNET VE CEHENNEMİN VARLIĞI

A) HZ. ÂDEM'İN YAŞADIĞI/KONULDUĞU CENNET	15
1) Hz Âdem'in Konulduğu Cennetin Yeryüzünde Olduğu Görüşü	16
2) Hz Âdem'in Konulduğu Cennetin Ebediyet Cenneti Olduğu Görüşü	22
3) Hz Âdem'in Konulduğu Cennet'le İlgili Açıklama Yapmayanların Görüşü	26
B) CENNET VE CEHENNEMİN MEVCUDİYETİ	27

1) Cennet ve Cehennem'in Mevcut Olmadığı Görüşü	27
2) Cennet ve Cehennem'in Mevcut Olduğu Görüşü	29
C) CENNET VE CEHENNEMİN YERİ	33

İKİNCİ BÖLÜM

CENNET VE CEHENNEMİN EBEDİLİĞİ

A) CENNET VE CEHENNEMİN FÂNİ OLDUĞU GÖRÜŞÜ	39
B) CENNETİN EBEDİ, CEHENNEMİN FÂNİ OLDUĞU GÖRÜŞÜ	42
1) Cennetin ve Nimetlerinin Ebedi Olduğu Görüşü	43
2) Cehennem ve Azaplarının Fâni Olduğu Görüşü	52
a) Cehennem'in Fâni Olduğunu Söyleyenlerin Fikirleri	54
b) Cehennem'in Fâni Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri	66
C) CENNET VE CEHENNEMİN İKİSİNİN DE EBEDİ OLDUĞU GÖRÜŞÜ	
1) Cehennem'in Ebedi Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri	77
2) Delillerin Değerlendirilmesi	86
a) İlahi Adalet	87
b) Ebed ve Huld Kavramları	89
c) İstisna Ayetleri	90
d) Ahkâb Ayeti	94
e) Ebedi Azapta Hikmet Olup Olmaması	95
f) İlahi Rahmetin Genişliği ve Allah'ın Gazabını Geçmesi	97
SONUÇ	99
BİBLİYOGRAFYA	102

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

(İmza)

İbrahim TOPRAK

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

İbrahim TOPRAK tarafından hazırlanan “**Cennet ve Cehennem Ebediliği**” başlıklı bu çalışma 21 /06 /2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Süleyman TOPRAK

Danışman

İmza

Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ

Üye

İmza

Doç. Dr. Seyit BAHCIVAN

Üye

İmza

ÖNSÖZ

Geçici bir yurt olan dünya hayatında fitratındaki ebedilik duygusundan dolayı sürekli olarak ebediliği arzulayan, yapıp ettikleri ile daima anılmak, hatırlanmak isteyen insanoğlu, aradığı, ulaşmaya çalıştığı sonsuzluğu ancak ölümden sonraki hayatta bulacaktır. Aynı zamanda ilahi adalet de ahiret âleminde gerçekleşecek ve herkes yapıp ettiğinden sorguya çekilerek hesap verecektir.

Cennet ile cehennem, ahiret inancı olan tüm insanları yakından ilgilendiren, mü'minlerin gidebilmek için gayret gösterdiği ve oraya düşmemek için çabaladığı/elinden geleni yaptığı iki önemli yerdir. Nitekim Yüce Allah ahiret yurdunda, kendisine inananları cennet ile mükâfatlandırarak, inanmayanları ise cehennem ile cezalandıracaktır.

Bitmeyecek, tükenmeyecek, sonu gelmeyecek eşsiz sayısız nimetlerle donatılmış olan cennet, kısacık dünya hayatını iyi değerlendirebilenlere Yüce Allah'ın sonsuz hediyesi olacaktır.

Bununla birlikte bir hiçken dünya sahnesine çıkarılan, türlü nimetlerle donatılan insanın, Yüce Allah'ın varlığını kabul etmeyip uyarılarını dikkate almaması, cehennem ateşinde sonsuza dek kalmasına neden olacaktır.

Tezimiz giriş ve iki bölümden müteşekkildir Çalışmamızın giriş kısmında ebedilik anlamı taşıyan, ebediliği çağrıştıran ve bir arada kullanıldıklarında da sonsuzluk vurgusu yapan kelimelerin dilbilimsel incelemesini yapmaya çalıştık. Cennet ile cehennemin ebediliğinin anlaşılmasında büyük rol oynayacak olan “ebed” ve bu kelime ile yakın anlamlı olarak tespit ettiğimiz “huld”, “müks”, “sermed”, “âhir”, “bekâ”, “dâim” ve “ahkâb” kavramlarını ayrı ayrı tahlil ederek açıklamaya gayret ettik.

Birinci bölümde öncelikle Hz. Âdem'in yaratılıp konulduğu, sonra da çıkarıldığı cennetin ebediyet cenneti olup olmadığı hususunu inceledik. Ardından cennet ile cehennemin şu anda yaratılmış olup olmadığı ile ilgili görüşleri değerlendirmeye çalıştık. Son olarak da şayet cennet ile cehennem yaratılmış ise yerlerinin nereler olduğu hususundaki görüşlere yer verdikten sonra konu ile ilgili düşüncelerimizi aktardık.

Asıl konumuz olan Cennet ve Cehennem'in ebediliğine ayırdığımız ikinci bölümde ise ilk olarak cennet ve cehennemin fani olduğunu iddia edenlerin görüşlerine yer verdik ve hemen peşinden cennetin ebedi olduğu düşüncesini değerlendirmeye çalıştık. Ardından cennet ve cehennemin ebedi olmayacağını söyleyenlerin görüşlerine yer verip delillerini elimizden geldiğince aktarmaya çalıştık. Devamında cennet ve cehennemin ebedi olduğu görüşünü savunanların delilleri üzerinde durmaya çalıştık. Son olarak da bu iki yerin ebedi olup olmadığı ile ilgili delilleri değerlendirip, sonuç kısmında da tespit edebildiğimiz hususlara yer verdik.

Tezimin hazırlanması aşamasında maddi ve manevi yardımlarını benden esirgemeyen, çalışmamı titizlikle takip eden danışman hocam Prof. Dr. Süleyman Toprak başta olmak üzere, değerli hocalarım Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük ve Yrd. Doç. Dr. Durmuş Özbek'e teşekkür eder, saygılar sunarım.

İbrahim TOPRAK

Konya, 2010

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	İbrahim TOPRAK	Numarası 074244051003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri /Kelam	
	Danışmanı	Prof. Dr. Süleyman TOPRAK	
Tezin Adı		Cennet ve Cehennem Ebediliği	

ÖZET

Fıtratında sonsuzluk düşüncesi olan insanoglunu ebedilik arzusu epeyce meşgul etmiş ve bu alanda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Nitekim cennet ile cehennemin kıyamet sonrası var olacağı hususunda problem yokken; şu anda mevcut olup olmadığı, Hz. Âdem'in konulduğu cennetinin ebediyet cenneti mi yoksa yeryüzünde bir bahçe mi olduğu hususlarına cevaplar aranmıştır. Bununla birlikte cennet ile cehennemin ebedi mi yoksa fani mi olduğu konusu sürekli tartışılmış ve ortaya farklı yorumlar çıkmıştır. Biz de tezimizde bu soruların doğru cevaplarını bulmaya gayret ettik.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında ebedilik anlamı taşıyan, ebediliği çağrıştıran ve birlikte kullanıldıklarında da sonsuzluk vurgusu yapan kelimelerin dilbilimsel incelemesini yaptık. Birinci bölümde, Hz. Âdem'in yaratılıp konulduğu, sonra da çıkarıldığı cennetin ebediyet cenneti olup olmadığı hususunu ve cennet ile cehennemin şu anda yaratılmış olup olmadığı konusunu inceledik. Asıl konumuz olan cennet ile cehennemin ebediliğine ayırdığımız ikinci bölümde ise cennet ile cehennemin sonsuzluğu hakkındaki görüşlere yer verip, delilleri sıraladık ve son olarak da konu ile ilgili delilleri değerlendirmeye gayret ettik.

Neticede Hz. Âdem'in konulduğu cennet ebediyet cennetidir. Cennet de cehennem de yaratılmıştır ve içindekilerle birlikte ebedidir, sonsuza dek var olacaklardır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Adem, Cennet, Cehennem, Ebediyet, Fanilik.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	İbrahim TOPRAK	Numarası 074244051003
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Basic İslamic Science Department /Kelam	
	Danışmanı	Prof. Dr. Süleyman TOPRAK	
Tezin İngilizce Adı		The Eternity of Heaven and Hell	

SUMMARY

The eternal desire has made quite busy the human being that has eternity idea in his nature and has led to research in this area. Indeed, There is no problem on the issue that the hell and the heaven will be after the Doomsday. But the replies have been searched whether if the heaven that Prophet Adam was placed has been an eternity heaven or a garden on earth. However, it has been constantly argued whether if the heaven and the hell are forever or mortal thus different comments have come out. In our thesis, we have endeavored to find the correct answers of the questions.

Our work consists of introduction and two sections. In the introduction, The linguistic analysis was done of the words which mean and remind the eternity and make the stress of eternity when used together. In the first section, it was diagnosed the heaven whether if the heaven was eternity heaven or not that Prophet Adam was created, placed and then was taken out. We also have examined the heaven and the hell have been created now or not. In the second section, which is separated for our actual topic, we have given place the opinions about the eternity of the hell and the heaven, have sorted the evidences and finally we have endeavored to evaluate the evidences.

Eventually, the Heaven where Prophet Adam was placed is an eternity heaven. Both the Heaven and The Hell have been created and both of them are forever with theirs in them. They will be forever.

Key Words: Prophet Adam, Heaven, Hell, Eternity, Transiency.

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı Geçen Eser
a.y.	:Aynı yer
bkz	:Bakınız
çev.	:Çeviren
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	:Hicrî
H.z.	:Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	:İslâm Araştırmaları Merkezi
MÜİF	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Nşr.	: Neşreden
s.	:Sayfa
s.a.s.	:Sallâllahu Aleyhi ve Sellem
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	:Basım tarihi yok
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
v.	:Vefat Tarihi
vd.	:Ve devamı
y.y.	:Eserin basıldığı yer yok

GİRİŞ

EBEDİLİK/SONSUZLUK ANLAZAMI TAŞIYAN KELİMELERİN DİLBİLİMSEL TAHLİLİ

Allah Tealâ insanı, ebedilik fikriyle ve ebedi olma fitratıyla yaratmıştır. Sonsuzluk düşüncesi insanlarda fitrî olduğundan dolayı ebedilik arzusu insanları epeyce meşgul etmiş ve bu alanda araştırma yapmaya sevk etmiştir. İnsanoğlu hem bu dünyada ortaya koyduğu eserlerle unutulmamak, anılmak istemiş, hem de öldükten sonraki âlemde ebedî bir yaşamı arzulamıştır.

Dünyadaki imtihanın sona ermesinin ardından hiç şüphesiz başarılı olanlar kendisinin ve yemişlerinin sürekli olduğu cennette ebediyyen yaşayacaklardır. Bununla birlikte böylesine önemli bir sınavı dikkate almayanlar ve Allah Tealâ'nın emirlerini yerine getirmeyenler, kendileri için azap yeri olarak hazırlanmış olan cehenneme atılacaklardır. Ve işledikleri ameller doğrultusunda ya bir süre azap gördükten sonra cehennemden kurtulacaklar ya da sonsuza dek orada kalacaklardır.

Hâl böyleyken gerek cennet ve nimetlerinin gerekse cehennem ve azaplarının son bulacağını iddia edenler de olmuştur. Biz de çalışmamızda elimizden geldiğince, cennet ve nimetleri ile cehennem ve azaplarının ebedi olup olmadığı hususunu değerlendirmeye gayret edeceğiz.

Bunun için de öncelikle ebedilik anlamı taşıyan, ebediliği çağrıştıran, bir arada kullanıldıklarında da sonsuzluk vurgusu yapan kelimelerin dilbilimsel incelemesinin yapılmasını uygun gördük. Cennet ile cehennem ebediliğinin anlaşılmasında kilit rol oynayacak olan “ebed” ve bu kelime ile yakın anlamlı olarak tespit ettiğimiz “huld”, “müks”, “sermed”, “âhir”, “bekâ”, “dâim” ve “ahkâb” kavramlarını şimdi tek tek inceleyelim.

A. EBED KAVRAMI

a) Sözlük Anlamı

“Ebed” (الابد) kelimesi, sözlükte “dehr” ile eş anlamlı olarak “uzun zaman” anlamına gelir.¹ Arapların vahşi hayvanlara “el-evâbid” demeleri², onların kendiliklerinden, tabîî şekilde, ancak bir afetle öldükleri ve bu nedenle uzun yaşadıklarına dair bir inançtan kaynaklanmaktadır.³

Ebed kelimesi, bir yerde ikamet etmek anlamına da gelir.⁴

b) İstilahî Anlamı

Dilde bu kelime, Rağîb el- İsfahânî'nin (v. 602/1108) ifadesine göre, ezelin mukabili olarak bölünmeyen, uzun zamandan ibarettir.⁵ Her ne kadar ebed kelimesine zaman anlamı verilmiş olsa da, Arap dili uzmanları, ebed ile zaman arasında bir kısım farklar olduğunu söylemişlerdir. Zamanın parçalanabilirliğine karşın ebedin bölünemeyen bir devamlılık anlamı taşıması bu farklılıklardır. Bu itibarla ebed kelimesi, parçalara ayrılmadan bir bütün halinde devam eden ve son bulması tasavvur edilemeyen bir süreçtir denilmiştir. Çünkü bölünemeyen bir şeyin son bulması düşünülemez.⁶ Nitekim dil âlimleri, “şu kadar zaman” denildiği halde “şu kadar ebed” denilemeyeceğini ifade etmişlerdir.⁷ Cürcânî (v. 816/1413) ise “ebed” kelimesini, “Gelecek (müstakbel) yönünde, sonsuz şekilde takdir olunan zamanlarda vücudun devamıdır” şeklinde tarif etmektedir. Yani “ebed”, sonu düşünülmemen müddettir.⁸

¹ İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriya er-Râzî, *Kitabu Muçmeli'l-Luga*, (Tahkik: eş-Şeyh Şihâbüddîn Ebû Amr), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994, s. 41; Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 73.

² İbn Fâris, *a.g.e.*, s. 41-42.

³ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut t.y, III/ 164.

⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/ 164.

⁵ Rağîb el-İsfahânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'an*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986, s. 6.

⁶ Rağîb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 6; Kılavuz, Ahmet Saim, “Ebed”, *DİA*, İstanbul 1995, XI/ 72.

⁷ Rağîb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 6.

⁸ Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu't-Târifât*, yy, ty. s. 7.

İslamî literatürde sonsuz zaman anlamında “ebedü’l-âbâd, ebedü’l-âbidîn, ebedü’l-ebed, ebedü’l-ebîd gibi sonsuzluğu pekiştirici terkipler de kullanılmıştır.⁹

“Ebed” kelimesi Kur’an-ı Kerîm’de biri hariç¹⁰ diğerlerinde “hâlidîn” kelimesi ile birlikte on bir ayette¹¹, olumsuzluk ifade eden cümleler içinde “asla, hiçbir zaman” anlamında onbeş ayette¹², bir şartta bağlı olarak “sürekli” anlamında da bir ayette¹³ geçmektedir.

Bu kelime, Allah Tealâ’nın esma-i hüsnâsının sıralandığı bir hadiste¹⁴ ve cennet ehlinin cennette kalma müddetinin ve oranın nimetlerinin ebedi/sürekli olacağını ifade eden hadislerde de geçmektedir.¹⁵

Ebed kelimesi, “huld” ve “müks” kelimeleri ile birlikte kullanıldığında sonsuzluk manasını daha da pekiştirmektedir. Bunu birkaç örnekle açıklayabiliriz.

Örneğin, Allah’a inanıp yararlı işler yapanların, cennette ebedi kalacaklarından bahseden ayet¹⁶ bunlardan bir tanesidir.¹⁷ Yine aynı şekilde ayetlerde geçen (خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا) “*Orada ebedi kalacaklardır*” ifadesi cehennem azabı için de süreklilik manası taşımaktadır ve Kur’an’da üç yerde geçmektedir.¹⁸

Meselâ, inkâr edip zulmedenleri Allah Tealâ’nın asla bağışlamayacağından bahseden ayetin¹⁹ hemen ardından (خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا) “*Orada ebedi kalacaklardır*”²⁰ ifadesinin gelmesi, cehennem ve azabının ebediliğini daha da

⁹ İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/ 68.

¹⁰ Kehf, 18/3.

¹¹ Nisa, 4/57,122, 169; Maide, 5/119; Tevbe, 9/22, 100; Ahzâb, 33/65; Teğâbûn, 64/9; Talak, 65/11; Cin, 72/23; Beyyine, 98/8.

¹² Bakara, 2/95; Maide, 5/24; Tevbe, 9/83, 84, 108; Kehf, 18/20, 35, 57; Nur, 24/4, 17, 21, Ahzâb, 33/53; Fetih, 48/12; Haşr, 59/11; Cuma, 62/7.

¹³ Mümtehine, 60/4.

¹⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.) buyurmuştur ki; “Allah Tealâ’nın yüzden bir eksik doksandokuz ismi vardır. Kim bu isimleri ezberlerse cennete girer.” Bkz: İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen*, (Tahkik: Muhammed Fuad Abdülbaki), Daru İhyâi’l-Kütübi’l- Arabi, Kahire 1975, “Dua”, 10, II/ 1269.

¹⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh, *el-Müsned*, İstanbul 1982, III/ 38.

¹⁶ Teğâbûn, 64/ 9.

¹⁷ Benzer ayetler için bkz: Maide, 5/ 119; Tevbe, 9/ 22; Beyyine, 98/ 8.

¹⁸ Bkz: Nisa, 4/169; Ahzâb, 33/65; Cin, 72/23.

¹⁹ Nisa, 4/168.

²⁰ Nisa, 4/ 169.

vurgulamıştır. Yani burada “ebed” ve “huld” kelimeleri kullanılarak, azabın ebediliği daha tekidli bir şekilde söylenmiştir.

Ebed kelimesinin müks kelimesi ile kullanımına örnek olarak ise مَا كَيْثِينَ

(Onlar) orada sürekli kalacaklardır”²¹ ayetini verebiliriz.

Görüldüğü gibi “bölünmeyen, uzun zaman” manasına gelen “ebed” kelimesi gerek Kur’an-ı Kerîm’de gerekse Hadis-i şeriflerde sonsuzluğu tekidli bir şekilde ifade etmiştir.

Şimdi de “ebed” kelimesiyle yakın anlamlı olan ve ebediliği çağrıştıran kelimelerden tespit ettiğimiz “huld”, “müks”, “sermed”, “âhir”, “bekâ”, “dâim” ve “ahkâb” kavramlarını sırasıyla inceleyelim.

B. EBED KAVRAMI İLE YAKIN ANLAMLI KELİMELER

“Ebed” kavramı ile yakın anlamlı olan kelimeler, Kur’an-ı Kerîm’de sürekli kullanılan ve cennet ile cehennemden bahsedilirken sıkça yer verilen kavramlardır. Bu sebeple, çalışmamızın başında bahsettiğimiz bu kavramların dilbilimsel analizini yapmayı uygun gördük.

1) Huld

Süreklilik anlamına gelen ve ebedilik konusuyla da doğrudan ilgili olan en önemli kelimelerden birisi “huld” (الخلد) kelimesidir. Bu kelime sözlükte “sabit olmak, sürekli kalmak²², itimat etmek, yönelmek, bir yerden çıkmaksızın orada devamlı kalmak, bir şeyin bozulmaya ait şeylerden uzak olup ilk hali üzere kalması, kalışının sürekliliği ve bir şeyin bir yerde kalışının uzaması” gibi anlamlara gelmektedir.²³ Bu itibarla “huld” kelimesi, “uzun zaman ve süreklilik” anlamında isim olarak da kullanılmıştır.²⁴

²¹ Kehf, 18/ 3.

²² Rağîb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 180.

²³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/164; Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *a.g.e.*, s. 131.

²⁴ Topaloğlu, Bekir, “Huld”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/324.

Araplar, değişimi ve bozulması uzun zaman alan her şeyi “hulûd” sıfatı ile nitelerler. Mesela üzerine tencere konulan ocak taşları, değişmediği ve aynı şekilde kaldığı için “havâlid” diye adlandırılmıştır. Ve yine geç yaşlanan ve ihtiyarlık alameti göstermeyen kimse için mecazen “raculun muhalledun” (رجل مخلد) denilmektedir.²⁵ Bu, varlığın devamlılığından değil, uzun süre durmasından dolaydır. Aynı zamanda Araplar, bir yerde sürekli kalmayı, oradan ayrılmamayı da “huld” ile dile getirmektedirler.²⁶ Bu anlamda “halede- yehludu-hulûden”

(لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ) fiili kullanılır. Nitekim Yüce Allah ayette (خلد- يخلد- خلود)

“Hiç ölmeme ümidi ile”²⁷ ifadesini kullanmıştır.

Kur’an, ahiretteki hayatın sürekliliği için en çok “huld” kökünden fiil ve isimleri tercih etmiştir. Nitekim “huld” kökünün türevleri hem cennet, hem de cehennemdeki nimet ve azabın devamlılığı için kullanılmıştır.²⁸

Huld kelimesi Kur’an-ı Kerim’de türevleri ile birlikte seksen yedi yerde geçmektedir. Bunlardan dördü fiil, yedisi mastar, ikisi mef’ul, diğerleri ise ekseriyeti çoğul olmak üzere fail kalıbında kullanılmaktadır. Dördü müfred, ikisi tensiye, diğerleri de cemi kalıbında kullanılan ve uzun zaman veya ebediyen kalan anlamına gelen hâlidun (خالد) kelimesi, otuz yedi ayette cennet ehli, kırk sekiz ayette cehennem ehli, iki ayette de dünyada ve mutlak manada ebediyeti ifade etmek için kullanılmıştır.²⁹ Fiil olarak kullanıldığı ayetlerde “dünyada uzun süre kalacağını sanmak” ve “ahiret azabına devamlı maruz kalmak” gibi anlamlara gelmektedir.³⁰

Örneğin dünya sevgisi ile mal, servet biriktirenleri yeren şu ayetteki (يَحْسَبُ أَنَّ)

²⁵ Rağıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 220-221.

²⁶ İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/164.

²⁷ Şuarâ, 26/ 129.

²⁸ Kur’an-ı Kerim’de çokça yer alan ayetlerden bazıları için bkz. Bakara, 2/ 25; Âl-i İmrân, 3/107; Maide, 5/80; Yunus, 10/26; Tevbe, 9/22; İbrahim, 14/23; Furkan, 25/16; Mü’min, 40/76; Mücadele, 58/22; Teğabun, 64/9; Beyyine, 98/6.

²⁹ Abdülbâki, Muhammed Fuad, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ani’l-Kerîm*, İstanbul 1982, s. 236-238.

³⁰ Topaloğlu, Bekir, “Huld”, *DİA*, XVIII/324.

مَالَهُ أَخْلَدَهُ “(O), Malının kendisini ebedi kılacağını sanır”³¹ huld

kelimesinden türeyen fiil, sürekli kalmak anlamında kullanılmıştır.

Huld kelimesi mastar olarak sadece bir surede

﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَآئِنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ﴾

“Biz, senden önce de hiçbir beşere ebedilik vermedik. Şimdi sen ölürsen, sanki onlar ebedî mi kalacaklar?”³² ifadesi ile, “ölümsüzlük/ebediyet” anlamında tek başına kullanılmıştır. Yine aynı manada diğer ayetlerde ise, cehennem azabı için (عَذَابَ الْخُلْدِ) ebedi azap,³³ Ahiret hayatı için (يَوْمَ الْخُلُودِ) ebedilik günü,³⁴ cennet

için (دَارُ الْخُلْدِ) ebediyet yurdu,³⁵ (جَنَّةُ الْخُلْدِ) ebedilik bahçesi,³⁶ Âdem ve

Havva’ya yasaklanan ağaç için (شَجَرَةُ الْخُلْدِ) ölümsüzlük ağacı,³⁷ vb. şekillerde

terkip halinde kullanılmıştır. İki ayette de cennet halkına hizmet edecek olan genç erkekler, ism-i mef’ul kalıbında “muhalled” (مُخَلَّد) sıfatıyla ifade edilmiştir.³⁸

Müminlerin cennette, kâfirlerin ise cehennemde ne kadar ve nasıl kalacaklarını açıklayan, cennet-cehennem anlatılırken çokça zikredilen bu kelime, büyük ölçüde sözlükteki süreklilik/devamlılık anlamıyla kullanılmış olmasına rağmen hep ebedilik/sonsuzluk olarak açıklanmıştır.³⁹ Örneğin cennet ve cehennem ehli için kullanılan (خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا) “(Onlar), orada ebedi kalacaklardır”⁴⁰

ifadesi bu anlamı vermektedir. Bu ve benzeri ayetlerde zikredilen “huld” kelimesinin

³¹ Hümeze, 104/3.

³² Enbiya, 21/34.

³³ Yunus, 10/52; Secde, 32/14.

³⁴ Kâf, 50/34.

³⁵ Fussilet, 41/28.

³⁶ Furkan, 25/15.

³⁷ Tâhâ, 20/120.

³⁸ Vakıa, 56/17; İnsan, 76/19.

³⁹ Akbaş, Abdurrahman, *Kur’an’a Göre Ebedilik*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Muhsin Demirci), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir Bilim Dalı, İstanbul 2007, s. 37.

⁴⁰ Nisa, 4/169; Maide, 5/119.

ilk taşıdığı anlam, “çıkıksızın ve bozulmaya uğramaksızın ilk hâli üzere orada kalıcı olmak”⁴¹ şeklindedir. Ancak, birçok müfessir bu kelimeye hemen her kullanımında “ebedilik/sonsuzluk” anlamı vermiştir ki, bu anlamı “ebed” kelimesiyle kullanımından kazandığı da söylenebilir.⁴² Dolayısıyla Kur’an’da “huld” kelimesinin “ebed” kelimesi ile birlikte kullanılması, “huld” kelimesindeki “uzun sürmek ve devamlı kalmak” anlamını pekiştirmiştir.⁴³ Çünkü aynı ifade tarzını Hz. Peygamber’in hadislerinde de görmekteyiz ki, orada da hem cennet hem de cehennem ehli için “ölümsüzlük” manasında “huld” kelimesi kullanılmıştır.⁴⁴ Bu durumda “huld” kelimesinin sadece “uzun müddet olduğu gibi kalmak” manası taşımadığını, sonsuzluğu da ifade ettiğini söyleyebiliriz.

Bazı Arap dil âlimleri ve müfessirler, bu kelimenin ilk anlamının “ebedilik/sonsuzluk” değil, “uzun zaman sürmek, devam etmek” olduğunu kabul etmektedirler. Bununla birlikte, ahiret hayatının ebediliğinin ise “huld” kelimesi ile değil, diğer bazı naslarla sabit olduğunu söylemektedirler.⁴⁵ Yani “hulûd” kelimesine ebedilik anlamı verilmesinin en temel sebebinin Kur’an ve Sünnet bütünlüğü içerisinde ortaya çıkan ebedilik anlayışı olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁶

2) Müks

“Müks” (المكث) kelimesi, sözlükte “sabit ve sakin kalmak, hareketsiz olarak beklemek, acele etmeyip teenni üzere olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁷ Bu kelime bir isim olarak kullanıldığında “bir yerde bekleyerek ve eğlenerek kalma”; insan için sıfat olarak kullanıldığında ise, “vakarlı, sekînet sahibi” anlamlarına gelir. Örneğin, “raculun mekîsun” (رجل مكيث) ifadesi bu anlamdadır. Bu itibarla müks

⁴¹ Rağîb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 220.

⁴² Akbaş, Abdurrahman, *Kur’an’a Göre Ebedilik*, s. 37.

⁴³ Topaloğlu, Bekir-Yavuz, Yusuf Şevki-Çelebi, İlyas, *İslam’da İnanç Esasları*, İFAV Yay., İstanbul 1999, s.312; Bkz: Nisa, 4/57, 122, 169, Maide, 5/119; Tevbe, 9/22; Beyine, 98/8.

⁴⁴ Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-Sahîh*, (Tercüme: Mehmet Sofuoğlu), Ötüken Yayınları, İstanbul Tefsir, 19; Müslim, İbn Haccâc Ebu’l-Hüseyin, *el-Câmiu’s-Sahîh*, (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki), Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, Beyrut 1955, Cennet, 40, IV/2188.

⁴⁵ Topaloğlu, Bekir, “Huld”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII/324; Topaloğlu, Bekir, “Cehennem”, *DİA*, İstanbul 1993, VII/231–232.

⁴⁶ Akbaş, Abdurrahman, *Kur’an’a Göre Ebedilik*, s. 38.

⁴⁷ İbn Manzûr, *a.g.e.*, II/191; Rağîb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 715.

kelimesi “lübs” (لُبْس) kelimesi ile müradif sayılmaktadır.⁴⁸ Bundan dolayı süreklilik anlamı taşıdığı halde “lübs” kelimesine ayrıca değinmeyeceğiz.

“Müks” kelimesi Kur’an’da türevleri ile birlikte yedi yerde geçmektedir.⁴⁹ Bunlardan dördü fiil şeklinde “kalmaya devam etmek ve bekleyerek kalmak”⁵⁰ anlamında; biri mastar olarak “teennili olmak”⁵¹ anlamında, ikisi de ism-i fail “sürekli kalmak”⁵² anlamında kullanılmıştır. Kur’an’da bu kelimenin kullanıldığı iki yer konumuzla ilgilidir. Bunlardan ilki, dünyada iyi işler yapan müminlerin cennette nasıl kalacaklarını bildiren (مَا كَيْفًا فِيهِ أَبَدًا) “(Onlar), orada sürekli

kalacaklardır”⁵³ ayetidir. Zira bu ayetteki “mâkisîn” (مَا كَيْفًا) kelimesi, “ebed” kelimesi ile desteklendiği için ayete süreklilik manası kattığını söyleyebiliriz.

Diğer ayette ise, cehennem ehlinin, cehennem meleklerinin başı olan Malik’e, Allah’a dua et de bizi bu azaptan kurtarsın demeleri üzerine Malik’in: (أَنْتُمْ مَا كَيْفًا) “Siz böyle kalacaksınız”⁵⁴ şeklindeki cevabında ifade edilmektedir.

Yine bu ayette de bahsedilen kalış, sürekli olan bir kalmadır.

Neticede müks kelimesi, bu iki ayetteki kullanımı ile birlikte “sabit kalmak” manasının yanında “sürekli kalmak” anlamı kazanmıştır.

3) Sermed

“Sermed” (السَّرْمَد) kelimesi sözlükte, “bitmemek, kesintisiz devam etmek, sürekli devam etmek, sürekli olmak, zail olmamak” gibi anlamlara gelir.⁵⁵

Bu kelime Kur’an’da art arda gelen iki ayette zikredilmiştir. Ayetlerde gecenin ya da gündüzün kıyamete kadar değişmeden devam etmesi durumunda,

⁴⁸ İbn Manzûr, *a.g.e.*, II/182; II/191.

⁴⁹ Abdülbaki, Muhammed Fuad, *a.g.e.*, s. 271.

⁵⁰ Ra’d, 13/17; Taha, 20/10; Neml, 28/22; Kasas, 28/29.

⁵¹ İsrâ, 17/106.

⁵² Kehf, 18/3; Zuhuf, 43/77.

⁵³ Kehf, 18/3.

⁵⁴ Zuhuf, 43/77.

⁵⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, III/212; Rağıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 338.

Allah'tan başka kimsenin gecenin ardından gündüzü, gündüzün ardından da geceyi getiremeyeceğinden, dolayısıyla kozmolojik yapının bir hâl üzere devam etmesinden bahsedilir.⁵⁶

Sermed kelimesi, ebedilik konusu ile doğrudan alakalı olmasa da süreklilik bağlamında kullanılması itibariyle kayda değer bir kelimedir. Ayrıca İslam düşüncesinde, Allah'ın ebediliği hususunda çokça kullanılan “sermediyyet” kelimesi, kelimciler tarafından, varlığının öncesi olmamak anlamındaki “kıdem” ile varlığının sonu olmamak anlamındaki “bekâ” arasında kurulmuş olan kesintisiz bağlantıyı gösteren ve her iki kelimenin anlamını da ihtiva eden bir kavram olarak anlaşılmıştır.⁵⁷

4) Âhir

Sözlükte “son”⁵⁸ manasına gelen “âhir”(الأخر) esma-i hüsnâ'dan biri olarak Kur'an'da bir ayette geçer ve “ilk” manasındaki “evvel” ile birlikte Allah'a nispet edilir.⁵⁹ Yine bu kelime, “Allah'ım, sen evvelsin, senden önce hiçbir şey yoktur ve sen ahirsin, senden sonra da hiçbir şey yoktur”⁶⁰ anlamındaki sözlerle başlayan Hz. Peygamber'in bir münacâtında da esma-i hüsnâdan biri olarak kullanılmıştır.⁶¹

Allah Tealâ, her şeyin yaratıcısı ve ilk illeti olması itibariyle evvel, her şeyi yaşatan ve yok eden olması bakımından ahirdir. İşte evvel ve ahir karşılıklı manaları sebebiyle tek başlarına değil, ikisi birlikte Allah'a nispet edilir.⁶² Bununla birlikte bu kavram Allah'a nispet edildiğinde “varlığının sonu olmayan” yani “ebedi” manasına gelir ve Esmâ-i hüsnâdan olan “bâki” ve “ahir”e yakın bir anlam taşır.⁶³

Anlaşıldığı gibi, her şeyden sonra da varlığı devam eden anlamındaki “ahir” kelimesi, Allah'a nispet edildiğinde tam manasıyla mutlak bir ebediliği ifade etmektedir. Zira bütün varlıklar yok olduktan sonra da onun varlığı devam edecektir.

⁵⁶ Kasas, 28/71-72.

⁵⁷ Yurdagür, Metin, “Bekâ”, *DİA*, İstanbul 1992, V/359.

⁵⁸ Rağıb el- İsfahânî, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁵⁹ Hadîd, 57/3.

⁶⁰ Müslim, *a.g.e.*, Zikir, 61, IV/ 2084.

⁶¹ Topaloğlu, Bekir, “Ahir”, *DİA*, I/542.

⁶² Topaloğlu, Bekir, “Ahir”, *DİA*, I/542.

⁶³ Topaloğlu, Bekir, “Ahir”, *DİA*, I/542.

5) Bekâ

“Bekâ (البقاء) kelimesi sözlükte, “bir şeyin ilk hâli üzere kalması, devam ve sebat içinde bulunma, kesintiye uğramadan geleceğe doğru sürüp gitme, yok olmaya maruz kalmama” gibi anlamlara gelir ve fenâ (الفناء) yok olma sözcüğünün zıddıdır.⁶⁴ Arapların, (بقي الرجلُ زمنا طويلا) “adam uzun müddet kaldı”⁶⁵ şeklindeki ifadeleri de bu doğrultudadır.

Bekâ sıfatı ism-i tafdil ve fiil şeklindeki kullanımlarında Allah Tealâ’ya nispet edilmektedir. Allah Tealâ’nın dışındakiler için kullanıldığında genellikle sözlük anlamını taşıyan bu kelime, Allah’ın sıfatı olarak kullanıldığında ise ebediyet, yok olmama ve son bulmama gibi anlamlar içermektedir. Zira bu kelime, Allah Tealâ’nın varlığına herhangi bir yokluğun gelemeyeceği manasını taşımaktadır.⁶⁶ Mesela doğru yoldan sapan ve Allah’ın ayetlerine inanmayanlara verilecek olan cezadan bahseden ayette, (لَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَدُّ وَأَبْقَى) “*Ahret azabı, elbette daha şiddetli ve daha sürekli dir.*”⁶⁷ ifadesinde bu kelime süreklilik anlamında kullanılmıştır. Yine, (فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ) “*Şimdi onlardan kalan bir şey görüyor musun?*”⁶⁸, (وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ) “*Allah katındakiler ise bâkidir.*”⁶⁹ ve

(وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ) “*(İbrahim) bu sözü, ardından gelecek olanlara devamlı kalacak bir miras olarak bıraktı ki...*”⁷⁰ ayetlerinde “bâki” kelimesi süreklilik anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte, Rahman suresindeki, her şeyin fena bulmasının ardından (وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ)

⁶⁴ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XIV/79; Rağıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 75; Yurdagür, Metin, “Bekâ”, *DİA*, V/359.

⁶⁵ İbn Manzûr, *a.g.e.*, XIV/80.

⁶⁶ Yurdagür, Metin, “Bekâ”, *DİA*, V/359.

⁶⁷ Tâhâ, 20/127.

⁶⁸ Hâkka, 69/8.

⁶⁹ Nahl, 16/96.

⁷⁰ Zuhruf, 43/28.

“Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak.”⁷¹ ifadesi ve benzeri ayetlerdeki, kalıcılığın Allah Tealâ’ya nispet edildiği yerlerde bekâ kelimesi sözlük anlamında değil Allah’ın ebediyeti, sonsuzluğu için kullanılmıştır.

6) Daim

İsm-i fail kalıbında olan “dâim” (الدام) , kök anlamı itibariyle sözlükte, “sabit, sakin ve sürekli olmak, devam etmek ve bir şeyin üzerine zamanın uzayıp gitmesi”⁷² gibi anlamlara gelmektedir. Aynı kökten türeyen “ed-dîmetü” (الديمة) ifadesi, şimşek ve gök gürültüsü olmaksızın sakin bir şekilde “gün boyu yağan yağmur” (مطر تدوم أياما) matarun tedûmu eyyâmen)” manasına gelmektedir. Dolayısıyla durgunluk ve devamlılık anlamı ifade etmektedir.⁷³ Hz. Peygamber’in durgun suya bevledilmesini yasakladığı hadisindeki “durgun su” anlamı yine bu kelime ile söylenmiştir.⁷⁴

Bu kelimenin ayetlerdeki kullanımını incelediğimizde, sözlük manalarını taşımakla birlikte süreklilik anlamının ön plana çıktığını görürüz. Örneğin müttakilere vad edilen cennetin özelliğinin açıklandığı ayette, cennet hakkında:

(أَكُلْهَا دَائِمًا وَظِلُّهَا) “Onun yemişleri ve gölgesi sürekli”⁷⁵ ifadesi geçmektedir.

Dolayısıyla sözlükte sakinlik, sabitlik, süreklilik anlamlarına gelen “dâim” kelimesi, ahiret hayatını anlatan ayetlerde ebedîlik anlamında kullanılmıştır. İlerde cennet ve cehennem ebediliği işlenirken bu kelimelere tekrar değinilecektir.

7) Ahkâb

“Hukb” (الحقب) kelimesinin “uzun zaman/çağ”⁷⁶ anlamına geldiği genel kabul gören bir görüştür. Bununla birlikte, bu uzun çağın ne kadar süreceği

⁷¹ Rahman, 55/27.

⁷² İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII/213; Rağıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 252.

⁷³ Rağıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 252; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII/214.

⁷⁴ Buhârî, *a.g.e.*, Vudû, 68; Müslim, *a.g.e.*, Tahâret, 95, I/ 235; Ebû Davûd, Süleyman b. el-Eş’as-es-Sicistânî, *es-Sünen*, Nşr. Muhammed Nasiruddin el-Albanî, Mektebetu’l-Maarif, Riyad t.y, Tahâret, 36.

⁷⁵ Ra’d, 13/35.

⁷⁶ Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te’vîlatu Ehli’s-Sünne*, (Tahkik: Fatıma Yusuf el Haymî), Beyrut 2004, V/368; Karaman, Hayreddin-Çağrıçı Mustafa vd., *Kur’an Yolu*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2006; V/337.

konusunda farklı görüşler vardır.⁷⁷ Hukub'un "seksen küsür yıl" olduğu görüşü yaygındır. Yine "hukb", her biri bin sene demek olan Ahiret günleriyle, senesi üçyüz altmış gün olmak üzere seksen yıldır diye de rivayet edilmiştir ki bu da yirmidokuzbin sene kadar bir devir anlamına gelir.⁷⁸

"Hukb" kelimesinin çoğulu olan "ahkâb"ın sonlu bir zamanı ifade edip etmediği hususunda ihtilaf vardır. Ahkâb, (الأحقاب) "sonu gelmeyen devirler" anlamına gelir⁷⁹ ve bir hukb geçtikten sonra diğer bir hukb başlar, bu iş böyle sürüp gider" diyenler olduğu gibi⁸⁰ bu kelimenin "peşpeşe gelen sonsuz devirler" manasına alınamayacağı görüşünü savunanlar da olmuştur.⁸¹ Ahkâb kelimesinin sonlu bir anlamı ifade ettiğini söyleyenler, bu kelimenin azlık bildiren çoğul (cem'u'l-kille) kelimelerden oluşunu delil göstermişlerdir.⁸² Fakat (لَا يَثِينَنَّ فِيهَا أَحْقَابًا) "(Azgınlar) orada çağlar boyu kalırlar"⁸³ ayetindeki "ahkâb" kelimesi, sonlu uzun asırlar anlamında olsa bile, bu bir mefhûm-u muhaliftir. Diğer ayetlerde geçen ve kâfirlerin cehennemde sonsuza dek kalacaklarını açıkça gösteren naslarla çelişkili değildir.⁸⁴

Kur'an'da iki yerde geçen "hukb" kelimesi, diğer ayette ise "uzun devirler" anlamında kullanılmıştır.⁸⁵

Ebedilik ve ebedilikle yakın anlama sahip olan kelimelerin dilbilimsel incelemesini yaparak asıl konumuz olan "Cennet ve Cehennem Ebediliği" ne ilişkin ileride de sıkça karşılaşacağımız bu kavramları açıklamaya çalıştık. Konumuzun izahında son derece öneme sahip bu kelimelere, yeri geldikçe tekrar değineceğiz.

⁷⁷ Mâturîdî, *a.g.e.*, V/368.

⁷⁸ Elmalılı, M. Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, (Sadeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boleli vd.), Azim Dağıtım, İstanbul ty., VIII/499.

⁷⁹ ez-Zemahşerî, Carullah Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vil*, Daru'l-Fikr, yy, ty, IV/209.

⁸⁰ Mâturîdî, *a.g.e.*, V/368.

⁸¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebubekir, *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, (Tahkik: Yusuf Ali Bedîvi), Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2008, s. 503.

⁸² İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 503; Yavuz, Yusuf Şevki, "Azap", *DİA*, İstanbul 1991, IV/ 306.

⁸³ Nebe, 78/23.

⁸⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII/499.

⁸⁵ Bkz. Kehf, 18/60.

Œimdi de cennet ve cehennem ebediliği konusuna geçmeden önce, onların halen mevcut olup olmadıkları ve Şayet yaratılmış iseler nerede oldukları hususlarını ele alacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

CENNET VE CEHENNEMİN VARLIĞI

İslam'da ahiret gününe inanmak, imanın bir rüknü, akidenin, inancın bir parçasıdır. Bu nedenle ahirete inanmayan gerçek mü'min olamaz.⁸⁶ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de mü'minlerin özellikleri sayılırken, âhirete kesinlikle inandıklarına vurgu yapılmıştır.⁸⁷ Dolayısıyla ahirete imanın bir parçası olan cennet ve cehennemin varlığına inanma, tartışma götürmez bir konudur. Âhiretin varlığını duyularla öğrenme imkânımız olmadığından, bunu inkâr, Allah ve peygamberini de inkâr anlamına gelecektir.⁸⁸ Bununla birlikte cennet ve cehenneme iman, insana dünyaya geliş gayesini kavrama, huzurlu ve bilinçli bir hayat sürme imkânı tanımaktadır. Bu inanca sahip olmayan ise hayatının gayesini tespit edemediğinden, huzursuz olur, zulüm ve eziyete kalkışır, nefsinin her isteğini yerine getirmeye çalışır, dünyayı cennete dönüştürme çabasına girişse de bunu başaramaz, nihayetinde zillete düşer, hem dünyasını hem de âhiretini mahveder.⁸⁹ Oysaki ebedilik fikri ve ebedi olma arzusu ile yaratılan insanı, dünyada ebedi kalamayacağını anlayınca, ölüm ve yok olma korkusundan kurtaracak olan yine âhiret inancıdır.⁹⁰

Şunu özellikle belirtmeliyiz ki cennet ve cehennemin varlığı derken, burada şu problemin halledilmesi gerekmektedir: Kur'an'ın açıkça ifade ettiği gibi, kıyamet sonrası cennet ve cehennemin var olacağı konusunda bir sıkıntı yoktur. Kıyamet sonrası durum böyle iken, şu anda bu yerlerin var olup olmadığı konusu ise ihtilafıdır.

Cennet ile cehennemin bugün itibariyle var olup olmadığı konusunda İslâm bilginleri arasında farklı yorumlar bulunmaktadır. İslâm bilginlerinin çoğu cennet ile cehennemin hâlen mevcut olduğunu kabul ederken, Cehmiyye, Mu'tezile ve

⁸⁶ Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman, *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*, Tekin Dağıtım, Konya 2001, s. 440.

⁸⁷ Bkz. Neml, 27/3; Bakara, 2/4.

⁸⁸ Gölcük, Şerafeddin- Toprak, Süleyman, *a.g.e.*, s. 441.

⁸⁹ Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2001, s. 21-22.

⁹⁰ Toprak, *a.g.e.*, s. 21-22.

Haricîlerden bir grup, bunların kıyametin vuku bulmasından sonra yaratılacağını iddia etmektedir.⁹¹

Acaba Hz. Âdem'in yaratılıp konulduğu cennet, yeryüzünde bir bahçe midir, yoksa müminlerin gireceği ebediyet cenneti midir? Cennet ve cehennem yaratılmış mıdır yoksa kıyamet sonrası mı yaratılacaklardır? Bu soruların cevaplarını bularak cennet ve cehennemin varlığı konusunu açıklığa kavuşturmaya gayret edeceğiz. Şimdi sırasıyla Hz. Âdem'in konulduğu cennet ile ilgili görüşleri aktarıp ardından cennet ve cehennemin yaratılmış olup olmadığı ile ilgili yorumlara yer vereceğiz.

A) HZ. ÂDEM'İN YAŞADIĞI/KONULDUĞU CENNET

Yahudilik ve Hıristiyanlıkta Âdem'in yaratılıp çıkarıldığı cennet ile ilgili bilgilere Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümünden ulaşıyoruz. Tevrat'a göre Allah, yerin toprağından ilk insanı yarattıktan sonra, şarka doğru Aden'de (Eden) bir bahçe hazırlar ve yaptığı adamı oraya koyar.⁹² Bu bir dünyevi cennettir. Bu cennete verilen isim, İbranîcede "eden"dir. Âsur ve Bâbil dilinde "edinu", Sümer dilinde "edin" olan bu kelime "ova, bozkır" manasındadır.⁹³

Kur'an-ı Kerim'de ise Allah Tealâ'nın Hz. Âdem ve Havva'ya cennete yerleşmelerini emrettiği belirtilmekte⁹⁴ ancak bunun ahirette iyilerin kalacakları "ebedilik yurdu" (dâru'l-huld) olan cennet olup olmadığı konusunda açık bir ifade bulunmamaktadır.⁹⁵ Bu yüzden İslâm bilginlerinin bir kısmı, ilgili ayetlerdeki cennet kelimesinin sözlük anlamıyla "bahçe" demek olduğunu, bunun da yeryüzünde bir yer olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁹⁶

⁹¹ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut 1975, IV/141 vd; el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâful'l-Musallîn*, Beyrut t.y., s. 475; et-Taftazânî, Sa'düddîn, *Şerhu'l-Makâsîd*, Beyrut 1989, II/218.

⁹² Tekvin, 2/7-8.

⁹³ Bolay, Süleyman Hayri, "Âdem", *DİA*, İstanbul 1988, I/360.

⁹⁴ Bakara, 2/35.

⁹⁵ Bolay, "Âdem", *DİA*, I/360.

⁹⁶ Bolay, "Âdem", *DİA*, I/360.

Âdem'in cennetinin yeri hakkındaki görüşleri,⁹⁷ yerde olduğunu söyleyenler, gökte olduğunu söyleyenler ve sükûtu tercih edenler şeklinde üç alt başlıkta inceleyebiliriz:

1) Hz. Âdem'in Konulduğu Cennetin Yeryüzünde Olduğu Görüşü

Ebu'l-Kâsım el-Belhî, (v. 319/931) Ebu Müslim el-İsfahânî (v. 322/934) gibi birçok Mu'tezile âlimi ile bazı Ehl-i sünnet âlimleri bu görüştedirler.⁹⁸

Bu düşünürlerin görüşlerini ispatlamak için ileri sürdükleri deliller şöyledir:

1) Allah Tealâ, muttakiler için hazırlanmış olan cenneti ebedi kalış yurdu "dâru'l-mukâme"⁹⁹ (دَارُ الْمُقَامَةِ) olarak anlatmıştır. Oraya giren bir daha çıkarılmaz.¹⁰⁰ Oysaki Âdem ve Havva konuldukları cennetten çıkarılmışlardır.¹⁰¹

2) Yine Allah orayı, ebediyet yeri "cennetü'l-huld"¹⁰² (جَنَّةُ الْخُلْدِ), sevap ve ceza yeri olarak tanımlandığı halde, Âdem cennetinde oturmamış, kalmamıştır.¹⁰³

3) Ayrıca Allah orayı kayıtsız şartsız selamet yurdu olarak anmış,¹⁰⁴ imtihan yurdu olarak anmamıştır. Oysaki Âdem orada en büyük imtihana tâbi tutulmuştur.¹⁰⁵

4) Eğer Âdem ile Havva'nın konulduğu cennet ahirette iyilerin mükâfatlandırılacağı cennet olsaydı, Âdem ve Havva'ya yasak konmaması gerekirdi. Çünkü esas olarak cennette yasak yoktur.¹⁰⁶

5) Allah cenneti, korku ve üzüntü olmayan yurt¹⁰⁷ diye nitelemesine karşın, Âdem ve Havva yaşadıkları cennette korku ve üzüntü duymuşlardır.¹⁰⁸ Yine oraya

⁹⁷ İbn Kayyım'ın "Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh" isimli eserinde Âdem'in yaratılıp çıkarıldığı cennetin ebedi cennet olup olmadığı konusunu bütün yönleriyle tartışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. s. 52-81.

⁹⁸ Bolay, Süleyman Hayri, "Âdem", *DİA*, I/360.

⁹⁹ Fatır, 35/35.

¹⁰⁰ Hicr, 15/48.

¹⁰¹ Bolay, Süleyman Hayri, "Âdem", *DİA*, I/360.

¹⁰² Furkan, 25/15.

¹⁰³ A'raf, 7/24; Taha, 20/123.

¹⁰⁴ Hicr, 15/46; Kaf, 50/34.

¹⁰⁵ İbn Kayyım, a.g.e., s. 62.

¹⁰⁶ Bolay, Süleyman Hayri, "Âdem", *DİA*, I/360.

¹⁰⁷ Zuhurf, 43/68; Ahkaf, 46/13.

¹⁰⁸ A'raf, 7/23.

girenler çıkarılmayacağı halde¹⁰⁹, Âdem cennetten çıkmıştır.¹¹⁰ Yine ayette ﴿

﴿يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ﴾ “Onlara orada hiçbir yorgunluk gelmeyecek”¹¹¹ denmesine

karşın, Âdem cennette kaçacak, gizlenecek bir yer ararcasına koşmuş, hemen cennet yapraklarından üstüne örtmüştür.¹¹² Yine orada boş, lüzumsuz şeylerin ve günahın olmadığı haber verilmiştir.¹¹³ Allah oranın, doğruluk ve sadakat makamı olduğunu haber vermiştir. Şeytan ise orada yalan söz söylemiş ve bu yalanına yemin etmiştir.¹¹⁴ Allah Tealâ, Şeytan’ın Âdem’e

(يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبُلَى)

“Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi?”¹¹⁵ dediğini haber vermiştir. Şayet Allah Âdem’i, ebediyet cennetine ve saltanatına oturttu ise, Âdem nasıl olmuş da Şeytan’ın sözüne kanmış ve ona: “Zaten bana verilmiş olan eskimez saltanatı sen nasıl göstereceksin, zaten onun içindeyim” dememiştir. Kaldı ki Şeytan’ın işi ne cennette!

Yine nasıl olmuş da Allah Tealâ onu cennete oturtmuş ama ona “sen burada ebedi kalacaklardansın” şeklinde haber vermemiştir. Âdem bunu biliyor olsaydı, Şeytan’ın sözüne bakmaz, nasihatini dinlemezdi. Ama o ebediyet yurdunda olmadığı için, arzu ettiği ebedilik konusunda şeytan onu aldatabilmiştir.¹¹⁶

Konuyla ilgili Süleyman Ateş de bu duruma dikkat çekerek şöyle demektedir: “Âdem’in çıkarıldığı cennet, insan ruhunun bedenden ayrıldıktan sonra gideceği hulûd cenneti değil, yüksek bir tepede bulunan bahçe veya dünyanın ilk zamanlarında yeryüzünün çoğunu kapsayan, tropikal kuşakta balta girmemiş ormanlardan biridir. Çünkü hulûd cennetinden dönüş yoktur.”¹¹⁷ Şayet Âdem’in

¹⁰⁹ Hicr, 15/48.

¹¹⁰ Hicr, 20/123.

¹¹¹ Hicr, 15/48.

¹¹² A’raf, 7/22.

¹¹³ Vakıa, 56/25; Nebe, 78/35; Tûr, 52/23.

¹¹⁴ A’raf, 7/21.

¹¹⁵ Tâhâ, 20/120.

¹¹⁶ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 63.

¹¹⁷ Ateş, Süleyman, *Kur’an Ansiklopedisi*, Kuba Yayınları, İstanbul 1997, IV/317; İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal*, Beyrut 1975, IV/82-83.

bulunduğu cennet, ebedi cennet olsaydı, orada zaten ebediyet içinde bulunduğundan, Âdem'in ebediyet aramasına gerek yoktu. Oysaki Âdem, ebediyete ermek için yasak ağacın meyvesinden yemiştir. Eğer bu cennet ebedi cennet olsaydı ondan çıkılmaz, şeytan oraya giremez ve orada günah işlenmezdi. Çünkü Kur'an'da cennet, doğru hareket edenlerin ne saçmalamaya, ne de günaha götürmeyen bir kadehten iştahla içecekleri yer olarak nitelendirilmiştir.¹¹⁸ Demek ki ebedi cennette günah işlenmez. Hâlbuki Âdem'in bulunduğu cennette günah işlenmiş, Allah'ın emirlerine karşı gelinmiştir.”¹¹⁹

6) Diğer taraftan Hz. Âdem ile Havva'ya, cennetten çıkarılmaları emredilirken “ininiz” denilmiştir.¹²⁰

“İhbitû” (اهبطوا) ininiz fiilinin kökü olan “hubût”(هبوط) yüksek bir yerden aşağıya inmek, yokuştan aşağıya doğru gitmek anlamındadır. Nitekim İsrailoğullarına da... (اهبطوا مصرًا) “kente ininiz”¹²¹ denilmiştir. Buna göre

Âdem'in yaratıldığı cennetin bir tepe üstünde bulunması, Âdem'in oradan düzlüğe inmesine “hubût” denmesi gayet uygundur.¹²² Yani cennet yeryüzünde olup; Âdem'in cennetten indirilmesi, bir bölgeden diğer bölgeye geçmesi manasındadır.¹²³

7) Eğer orası asıl cennet olsaydı, orada kâfir bulunmaması gerekirdi. Oysa şeytan cennette iken kâfir olmuş ve bu sebeple oradan çıkarılmıştır.¹²⁴ Nitekim Reşit Rıza da, müminlere vaat edilen cennet ile Âdem'in cennetini karşılaştırırken, Âdem'in cennetine şeytanın girdiğini hatırlatır. Hâlbuki ahiretteki cennete sadece muttaki müminler girebilecektir.¹²⁵

¹¹⁸ Tur, 76/23.

¹¹⁹ Ateş, Süleyman, *a.g.e*, I/130.

¹²⁰ Bakara, 2/36; A'raf, 7/24.

¹²¹ Bakara, 2/61.

¹²² Ateş, Süleyman, *a.g.e*, I/131.

¹²³ Bkz. Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2003, I/329; Yakıt, İsmail, *Kur'an'ı Anlamak*, Ötüken yayınları, İstanbul 2005, s. 78-79; Yakıt, İsmail, “Kur'an'da Hz. Adem”, *SDÜİFD*, Sayı. 6, Yıl, 1999, s. 1-18, Isparta, 2000.

¹²⁴ Bolay, Süleyman Hayri, “Âdem”, *DİA*, I/360.

¹²⁵ Reşit Rıza, Muhammed, *Tefsiru'l-Menâr* (Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim), Kahire 1947, I/277.

Şeytan'a Allah Tealâ'nın:

(قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ)

“Öyle ise in oradan! Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık çünkü sen aşağılıklardansın!”¹²⁶ demesinden sonra acaba şeytanın Cennetü'l-Me'va'ya ulaşabilmesi mümkün müdür, ihtimal dahilinde midir? Şayet, şeytanın vesvesesi Âdem ve Havva'ya huld cennetinde ulaşmıştır, dersiniz böyle bir söz, dil açısından da duyular açısından da doğru olmaz. Şeytan, Âdem ve Havva'nın kalplerine girerek vesvesesini vermiştir dersiniz bu da hata olur. Üstelik Allah Tealâ şeytanın o ikisi ile şifahen konuştuğunu gösteren bir ifade kullanmıştır: ¹²⁷

(وَقَالَ مَا نَهَيْكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ

الْخَالِدِينَ)

“(Şeytan): Rabbiniz size bu ağacı surf melek olursunuz veya ebedî kalandardan olursunuz diye yasakladı, dedi.”¹²⁸

Bu ifade biçimi, şeytanın Âdem'i, Havva'yı ve ağacı görerek konuştuğunu gösteriyor.¹²⁹

8) Yine Allah Tealâ'nın Âdemi yeryüzünde yarattığında ve onu, bundan sonra gökyüzüne naklettiğine dair hiçbir şey zikretmediğine dair ittifak vardır. Şayet Allah Âdem'i daha sonra nakletmiş olsaydı, bunu özellikle zikrederdi. Çünkü bu nakil, ayetlerin en büyüklerindedir ve kendisine verilen nimetlerin en yücesidir. ¹³⁰

9) Allah Tealâ'nın Âdemi yeryüzünde halife kılacağını meleklerine haber vermişken onu göğe nakledip sema üzere barındıracağı nasıl düşünülebilir? Allah, içine girenlerin bir daha çıkmayacakları ebediyet cennetine Âdem'i hiç yerleştirmemiş olabilir mi? Nitekim O, (وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ) “Onlar oradan

¹²⁶ A'raf, 7/13.

¹²⁷ İbn Kayyim, a.g.e., s. 63.

¹²⁸ A'raf, 7/20.

¹²⁹ İbn Kayyim, a.g.e., s. 64.

¹³⁰ İbn Kayyim, a.g.e., s. 64.

çıkarılmayacaklardır”¹³¹ buyurmuştur. Bununla birlikte Allah secde emrini Âdem’i yarattıktan hemen sonra vermiştir. Buna göre şayet Âdem’in konulduğu cennet göklerin üstündeki cennet ise, artık şeytanın zorlayıcı bir emirle indirilmiş olduğu bir yere tekrar yükselebilmesi mümkün görünmemektedir. İşte bu, Âdem’in konulduğu cennetin ebediyet cenneti olmadığını gösterir.¹³²

10) Âdem’in konulduğu cennetin muttakilere vadedilen ebediyet cenneti olmadığına delalet eden bir delil de, Allah Tealâ’nın onu yarattığı zaman ona sonlu bir ömrünün olduğunu bildirmesi ve onu bâkî olarak yaratmadığını açıklamasıdır.¹³³

Nitekim Allah Tealâ Kur’an-ı Kerim’de:

(وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْذُودٍ)

“Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada ebedî kalacaklardır. Bu (nimetler) bitmez, tükenmez bir lütuftur.”¹³⁴ ayetinde cennetteki lütufların kesintisiz olduğunu haber vermiştir. Oysaki Âdem konulduğu cennette belli bir süre yaşamıştır.¹³⁵

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Âdem’in konulduğu cennetin yeryüzünde bir bahçe olduğunu söyleyenlerin ileri sürdükleri başlıca deliller bunlardan ibarettir.

Bu cennetin yeryüzünde olduğunu söyleyenler, aynı zamanda yeryüzünün neresinde olduğu konusunda da çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir:

- 1) Bazılarına göre bu cennet, Kirman ile Fâris arasında kalan bir bahçedir.¹³⁶
- 2) Bazılarına göre ise Aden bölgesinde bir yerdir.¹³⁷ Bu görüş tamamen Tevrat kaynaklıdır. Nitekim Tevrat’ta, Âdem cenneti için “Aden’de bir bahçe”¹³⁸ veya “Aden bahçesi”¹³⁹ tabirleri kullanılmaktadır.

¹³¹ Hicr, 15/48.

¹³² İbn Kayyım, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹³³ İbn Kayyım, *a.g.e.*, s. 68.

¹³⁴ Hûd, 11/108.

¹³⁵ İbn Kayyım, *a.g.e.*, s. 68.

¹³⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, V/275; Ateş, *Kur’an Ansiklopedisi*, I/129; Erdem, Mustafa, *Hiz. Adem (İlk İnsan)*, TDV Yayınları, Ankara 1993, s. 32.

¹³⁷ Kara, Ömer, *Kur’an’da Metafizik Bir Âlem (Cennet)*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 71.

¹³⁸ Tevrat, Tekvin, 11/8.

¹³⁹ Tevrat, Tekvin, 11/15.

3) Buna ilaveten tekvin ayetinde zikredilen “Dicle ve Fırat” ırmaklarından hareketle bu cennetin Mezopotamya bölgesinde bulunduğunu söyleyenler de olmuştur.¹⁴⁰

4) Kimisine göre de Âdem’in konulduğu cennet Filistin’de bir mekândır. İndiği yer ise Hindistan’dır.¹⁴¹

5) Çağdaş yazarlardan Neccâr, bazı araştırmacılardan naklen bu dünya cenneti hakkında: “Âdem’in içinde bulunduğu cennet, bugün bilinen tepelerin dışında yüksek bir tepeydi. Bu tepe şimdi, Hint okyanusunun dibinde kalmış “mev (mû)” isimli bir tepedir. Deprem hadiseleri sonucu, hem bu tepe hem de üzerindeki ekin, hayvan ve 60 milyon insan okyanusun derinliklerinde kalmıştır” der ve bu söylenenleri doğru olarak kabul etmenin çok zor olduğunu ifade eder.¹⁴²

Hz. Âdem’in içinde yaratılıp sonra çıkarıldığı cennetin yeryüzünde olduğunu söyleyenlerin görüşlerine yer verdikten sonra şimdi de bu yerin ebediyet cenneti olduğunu savunanların görüş ve delillerini vermeye çalışalım.

2) Hz. Âdem’in Konulduğu Cennetin Ebediyet Cenneti Olduğu Görüşü

Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğu, Âdem ve Havva’nın bulunduğu cennetin ebediyet cenneti olduğunu savunmuşlar ve görüşlerinin doğruluğuna çeşitli deliller getirmişlerdir.¹⁴³

Bu delilleri şöyle sıralayabiliriz:

1) Öncelikle bu cennetin Ahiret cenneti olduğunun söylenmesi, Allah’ın bütün insanlara verdiği fitratın bir gereğidir. Çünkü cennet denince insanların aklına, ahirette muttakilerin gideceği cennet gelir.¹⁴⁴

2) Müslim’in Sahîh’inde, Ebu Malik hadisinde şöyle geçmektedir: “Allah Tealâ insanları toplar. Müminler kalkar ve kendilerine cennet yaklaştırılır. Âdem’e gelirler, ey babamız, bize cennetin kapısını açtır derler. Âdem: Sizi cennetten babanızın hatasından başka bir şey mi çıkarttı, der.”¹⁴⁵ İşte bu hadis, Âdem’in

¹⁴⁰ Kara, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁴¹ Elmalılı, *a.g.e.*, I/275; Ateş, *Kur’an Ansiklopedisi*, I/129.

¹⁴² Kara, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁴³ Bolay, Süleyman Hayri, “Âdem”, *DİA*, I/361.

¹⁴⁴ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁴⁵ Müslim, İman, 195.

çıkartıldığı cennetin, O'ndan kapısı açtırılmak istenen cennet ile tamamen aynı olduğunu göstermektedir.¹⁴⁶

3) Yine Buhârî ve Müslim'de geçen Âdem ve Musa'nın tartışmasını ve Musa'nın şu ifadesini düşünmek gerekir: “Bizi ve kendini cennetten çıkardın.”¹⁴⁷ Şayet bu cennet yeryüzünde olsaydı ki -insanlar her gün birçok bahçelere girip çıkıyorlar- o zaman bahsedilen cennetten çıkmış olmazlardı.¹⁴⁸

Nitekim Allah Tealâ, Bakara suresinde şöyle buyurmuştur:

(وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ. فَازَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ)

“Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yeyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de (kendine kötülük eden) zalimlerden olursunuz, dedik. Şeytan onların ayaklarını kaydırıp haddi tecavüz ettirdi ve içinde buldukları (cennetten) onları çıkardı. Bunun üzerine: Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır, dedik.¹⁴⁹ Bu ayetler, onların cennetten yeryüzüne indiklerine iki yönden delalet eder.

a) “İhbitû” (اهْبِطُوا) ininiz ifadesi bunlardan biridir. Çünkü iniş yüksekten aşağıya doğru olur.

b) Bir diğeri de (وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ) “Sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır” ifadesidir. Bu kısım,

¹⁴⁶ İbn Kayyim, a.g.e., s. 56.

¹⁴⁷ Buhârî, Kader, 505.

¹⁴⁸ İbn Kayyim, a.g.e., s. 56.

¹⁴⁹ Bakara, 2/35–36.

“ininiz” emrinden sonra gelmiştir. Buradan anlamaktayız ki onlar daha önce yeryüzünde değildiler.¹⁵⁰

Allah Tealâ bu hususu, A’raf suresinde daha tekitli bir şekilde açıklamıştır. Nitekim ayette, (فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ) “Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan (diriltilip) çıkarılacaksınız”¹⁵¹ denilmiştir. Eğer cennet yeryüzünde olsaydı, çıkış öncesi ve sonrası yaşayışları yeryüzünde olmuş olurdu.¹⁵²

4) Şayet Âdem’in konulduğu cennet dünyada olsaydı Âdem, şeytanın يَا أَدَمُ

(يَا أَدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ) “Sana ebedilik ağacını ve sonu gelmez bir saltanatı göstereyim mi?”¹⁵³ sözünden onun yalancı olduğunu anlardı. Çünkü o, dünyanın gelip geçici ve fâni olduğunu, dünya saltanatının da yıpranacağını ve biteceğini biliyordu.¹⁵⁴

5) Cennet kelimesi bütün kullanımlarında marife olarak “el-cenne” (الجنة) şeklinde gelmiştir.

(يَا أَدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ)

“Ey Âdem! Sen ve eşin beraberce cennette yerleşin”¹⁵⁵ ayetinde ve benzerlerinde olduğu gibi. Bununla birlikte Allah Tealâ’nın kullarına, görmedikleri âlemde olmak üzere va’dettiği ebediyet cennetinden başka, muhataplarınca bilinen ve tanınan bir cennet yoktur. Binaenaleyh bu kelime kullanıla kullanıla ebediyet cennetinin özel ismi olmuştur. Mesela “el-Medine” (المدينة) şehir demektir ama Medine şehrini ifade eder.¹⁵⁶

¹⁵⁰ İbn Kayyim, a.g.e., s. 57.

¹⁵¹ A’raf, 7/25.

¹⁵² İbn Kayyim, a.g.e., s. 57.

¹⁵³ Tâhâ, 20/120.

¹⁵⁴ İbn Kayyim, a.g.e., s. 57-58.

¹⁵⁵ Bakara, 2/35.

¹⁵⁶ İbn Kayyim, a.g.e., s. 60.

Âdem'in cennetinin ebediyet cenneti olduğunu savunanların delillerinden bazıları bunlardır. Bu delilleri sıraladıktan sonra Hz. Âdem'in cennetinin yeryüzünde olduğunu söyleyenlere verilen cevapları da burada zikretmeyi uygun gördük. İşte bu cevaplar şöyledir:

1) Ebediyet cennetine girişin zamanının henüz gelmediğini ve ancak kıyamet günü bunun gerçekleşeceğini savunanların sözü cennete mutlak giriş için geçerlidir. Kıyamet gününden önce ise ahiret cennetine arızı girişler olabilir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) İsrâ gecesi cennete girmiştir. Bu giriş, Allah Tealâ'nın haber verdiği kıyamet günü olacak olan girişten farklıdır. Ebedî giriş muhakkak kıyamet günü olacaktır.¹⁵⁷

2) Ebediyet cennetinde çıplak kalma, yorulma, üzülme, boş söz gibi şeylerin bulunmayacağını söyleyenler doğruyu söylemişlerdir. Fakat tüm bunlar, müminlerin kıyamet gününde cennete girmesiyle gerçekleşecektir. Yani çıplaklık, yorgunluk ve benzeri hallerin cennette söz konusu olmaması, müminlerin oraya girişi ile başlayacaktır. Daha evvel cennette bu tür şeylerin yaşanması tezat olarak görülmemelidir.¹⁵⁸

3) Cennet ceza ve sevap yurdudur, teklif yurdu değildir. Allah Tealâ, Âdem'i o ağaçtan sakındırdığı için mükellef kılmıştır. O halde Âdem'in cenneti bir teklif yurdudur, ebediyet yurdu değildir diyenlere iki şekilde cevap verilebilir:

a) Cennetin teklif yurdu olma özelliği, müminlerin kıyamet günü oraya girmesiyle ortadan kalkacaktır. Dünya hayatındayken orada teklifin bulunmasına hiçbir mâni' yoktur.¹⁵⁹

b) Âdem'in bulunduğu cennette kendisine yapılan teklif, bu dünyada insanlara yapılan namaz, oruç gibi teklifler türünden bir teklif olmayıp, bütün ağaçlar içinden sadece bir tür ağacın veya o türden sadece birinin yenmesinin yasaklanmasından ibaretti. Böylesine ufak bir yasağın ebediyet cennetinde olması imkânsız bir şey değildir. Nitekim ebediyet cennetine girildiğinde herkese başkasının ailesine yaklaşmak yasak olacaktır.¹⁶⁰

¹⁵⁷ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁵⁸ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁵⁹ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁶⁰ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 74.

4) Şeytan'ın cennetten çıkartılıp indirilmesinden sonra Âdem'e nasıl vesvese verdiği delili ise Âdem'in cennetinin yeryüzünde olduğunu söyleyenlerin en güçlü delilidir. Bu delilin izahı ise şöyledir: Allah Tealâ'nın takdir buyurduğu imtihan ve belaların tamam olması için, şeytanın oraya geçici bir yükseliş yapmasına engel teşkil edecek bir şey yoktur. Böyle geçici bir yükselme, onun için orada daha önce olduğu gibi yer tutma ve oturup kalma anlamına gelmeyecektir. Nitekim Allah Tealâ, şeytanların, Hz. Peygamberin gönderilmesinden önce gökte bazı yerlere dinlemek için oturduklarını ve orada vahiyden bir şeyler işittiklerini haber vermiştir.¹⁶¹ İşte bu bilgiler, onların oralara yükseldiğini göstermektedir. Bununla birlikte bu yükseliş, geçici bir yükseliştir. Çünkü onlar, Allah Tealâ'nın:

(اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ)

“Birbirinize düşman olarak ininiz”¹⁶² buyruğu karşısında, yükseldikleri o yerlerde kalamazlar. Yani bu şekil geçici bir yükseliş ile inmelerinin emredilmesi arasında bir zıtlık yoktur.¹⁶³

İşte Âdem'in cennetinin ebediyet cenneti olduğunu söyleyenlerin, dünyada bir bahçe olduğunu savunanlara verdiği cevaplardan bazıları böyledir.

Şimdi de bu hususta sükût etmek gerektiğini söyleyenlerin görüşlerine yer verelim.

3) Hz. Âdem'in Konulduğu Cennet'le İlgili Açıklama Yapmayanların Görüşü

Bu grubu temsil eden âlimler, diğer iki grubun delillerini inceledikten sonra kendi görüşlerini şöyle ifade ederler: Her iki grubun görüşleri de çelişkili ve yetersizdir. Bu hususta en doğru yol, “Âdem'in konulduğu cennet şurasıdır.” şeklinde yer tayin etmemek ve “Bu görüş en doğrusudur” diye ısrar etmemektir.¹⁶⁴

Nitekim İmam Maturîdî, Âdem ile eşinin oturduğu cennetin, dünyadaki bir bahçe mi, yoksa müminlere vadedilen cennet mi olduğu hususunda bir tercih

¹⁶¹ Cin, 72/9.

¹⁶² Bakara, 2/36.

¹⁶³ İbn Kayyim, a.g.e., s. 74-75.

¹⁶⁴ Kara, Ömer, *Kur'an'da Metafizik Bir Âlem (Cennet)*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 76.

yapmayarak, ayette¹⁶⁵ konu ile ilgili bir açıklığın bulunmadığını belirtmekle yetinmiştir.¹⁶⁶

Cennetle ilgili müstakil bir eser yazan ve Âdem'in cenneti ile ilgili farklı yaklaşımları değerlendiren Ömer Kara da söz konusu yaklaşımlara dair delillerin ispat edici olmaktan uzak olduğunu belirterek, bu konuda tevakkufu tercih edilebilir görmüştür.¹⁶⁷

Her üç görüşü de zikrettikten sonra sonuç olarak diyebiliriz ki, bu konu ile ilgili kanaatimiz, Âdem'in yaşadığı/konulduğu cennetin ebediyet cenneti olduğu yönündedir. Çünkü bu cennetin ebediyet cenneti olduğunu savunanların dayandığı ayet ve hadisler, ebediyet cenneti olmadığını söyleyenlerin delillerine nazaran daha güçlü ve ikna edicidir. Dolayısıyla konu ile ilgili tatmin edici delillerin mevcudiyeti, bu görüşü desteklememizde etkili olmuştur.

Âdem'in yaşadığı cennet ile ilgili görüşleri aktarıp, gücümüz nispetinde izah ettikten sonra şimdi de kıyametten sonra varlığı hususunda ihtilaf bulunmayan cennet ve cehennem hâlihazırda mevcut olup olmadıklarını incelemeye çalışacağız.

B. CENNET VE CEHENNEMİN MEVCUDİYETİ

Kıyametin ardından var olacağı noktada fikir birliğine varılan cennet ile cehennem bugün itibariyle var olup olmadığı konusunda daha önce de değindiğimiz gibi İslâm bilginleri farklı görüşlere sahiptir. Ulemanın çoğunluğu cennet ile cehennem hâlen mevcut olduğunu kabul ederken, Cehmiyye, Mu'tezile ve Haricîlerden bir grup, bu yerlerin kıyametin kopmasından sonra yaratılacağını iddia etmektedir.¹⁶⁸

Şimdi ilk olarak cennet ile cehennem şu anda mevcut olmadığını savunanların görüşlerine yer verip ardından da her iki yerin hâlen var olduğunu söyleyenlerin fikirlerini açıkladıktan sonra konu ile ilgili bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

¹⁶⁵ Bakara, 2/35.

¹⁶⁶ Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlatu Ehli's-Sünne*, (Tahkik: Fatıma Yusuf el Haymî), Beyrut 2004, I/38.

¹⁶⁷ Kara, a.g.e., s. 76.

¹⁶⁸ Topaloğlu, Bekir, "Cehennem", *DİA*, İstanbul 1993, VII/228.

1) Cennet ve Cehennem Mevcut Olmadığı Görüşü

Mu'tezile'nin büyük çoğunluğu ile Kaderiye ve Hâriciler, şu anda cennet ve cehennem yaratılmış olmadığını iddia etmişlerdir¹⁶⁹ ve delilleri şöyledir:

1) Mu'tezile'nin yanında yer alan gruplara göre amacına hizmet etmeyen cennet ile cehennem önceden yaratılmış olması, Allah Tealâ'ya nisbet edilemeyecek abes bir şeydir.¹⁷⁰

2) Kıyamet'in kopmasından önce her şeyin helak olacağını ifade eden ayet'e¹⁷¹ binaen cennet ve cehennem şayet mevcutsa önce yok edilecek, sonra tekrar yaratılacaktır; böyle bir işlemin hikmetten uzak olduğu açıktır.¹⁷² Bununla birlikte Allah Tealâ cennetin nimetlerinin devamlı olduğunu bildirmiştir¹⁷³ ve nimetlerin yok olmayacağı konusunda da icma vardır.¹⁷⁴

3) Mu'tezilî âlim Abbâde b. Süleyman'a göre şayet cennet ve cehennem yaratılmış ise, bunların ya yıldızlar âleminde, ya da cisimler âleminde veya tamamen bir başka âlemde olmaları gerekirdi. Ona göre bu üç faraziyeden hiçbirisi kabul edilemez, çünkü gerçekte yıldızlar ne delinebilir ne de onlara burğu vurulabilir. O halde hiçbir yaratık cennet ve cehenneme giremez.¹⁷⁵

4) Mu'tezile'nin konu ile ilgili diğer bir delili de:

(إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ)

“(Firavun’un Karısı), Rabbim! Bana katında, cennette bir ev yap dedi”¹⁷⁶ ifadesinin geçtiği ayettir.

Onlara göre bu ayet, cennetin henüz yaratılmadığına delalet eder. Çünkü şayet cennet yaratılmış olsaydı, bu kadının ayette Allah’tan böyle bir talepte bulunmasının anlamı kalmazdı.¹⁷⁷

¹⁶⁹ İbn Hazm, *a.g.e.*, IV/81; Çelik, Ahmet, *Cennet ve Cehennem Sonsuzluğu*, Ekev Yayınları, Erzurum 2002, s. 118.

¹⁷⁰ Topaloğlu, Bekir, “*Cehennem*”, *DİA*, İstanbul 1993, VII/228-229.

¹⁷¹ Bkz. Kasas, 28/88.

¹⁷² Topaloğlu, Bekir, “*Cehennem*”, *DİA*, VII/228-229.

¹⁷³ Bkz. Ra’d, 13/35.

¹⁷⁴ Çelik, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁷⁵ Cürçânî, Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf Ebu’l-Hasen el-Hüseynî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, yy, VIII/375; Salih, Subhi, *Ölümden Sonra Diriliş*, (Çev: Şerafettin Gölcük), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2004, s. 110.

¹⁷⁶ Tahrîm, 66/11.

5) Konuyla ilgili Mu'tezîle şu hadisi de delil olarak sunmuştur: Hz. Peygamber, iyilik yapanlara cennette şöyle şöyle ağaçlar dikilir¹⁷⁸ buyurmuştur. Şayet cennet yaratılmış olsaydı bu gibi taleplerin bir manası olmazdı.¹⁷⁹

Mu'tezîle'nin görüşüne paralel görüş beyan edenlerden de dikkatimizi çekenler şöyledir:

Cennet ve cehennem yaratılmış olduğu düşünüldüğünde, onların da bu evrenin düzeni içerisinde kabul edilmesi ve kıyametle birlikte onların düzeninin de bozulmasının kabul edilmesi kaçınılmaz olacaktır.¹⁸⁰ Nitekim Fazlur Rahman, "Bu bakımdan Kur'an, kâinatın mahvedilmesinden değil, tam aksine onun yeni hayat biçimleri ve yeni varlıkların yaratılması için yeni bir düzenlemeye tabi tutulmasından ve sureten tebdilinden bahsetmektedir", demektedir.¹⁸¹

Cenneti insanların amelleri oluşturduğuna göre, cennetin bu dünyadaki boyutu insanlar tarafından oluşturulmakta; ahiretteki boyutu ise kıyametten sonra oluşturulacaktır.¹⁸²

Gördüğümüz gibi Mu'tezîle'nin ekserisi cennet ile cehennem yaratılmadığı görüşünü savunmuşlar ve çeşitli delillerle de görüşlerini kuvvetlendirmeye çalışmışlardır. Bu görüşün doğru olmadığını söyleyen Ehl-i Sünnet âlimleri ise bu yerlerin şu anda var olduğunu belirtmiş ve ayet ve hadislerden getirdikleri delillerle Mu'tezîle'nin iddialarına cevaplar vermişlerdir.

Şimdi İslam ulemasının çoğunluğunun kabul ettiği bu görüşe yer verip, ardından konu hakkındaki kanaatimize yer vereceğiz.

2) Cennet ve Cehennemin Mevcut Olduğu Görüşü

Mu'tezîle'nin büyük bir kısmı hariç, İslam bilginlerinin çoğuna göre, cennet ile cehennem yaratılmıştır ve şu anda mevcuttur.¹⁸³

¹⁷⁷ İbn Hazm, *a.g.e.*, IV/141.

¹⁷⁸ Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Serve, es-Sünen, Nşr. Muhammed Nasiruddin el-Albanî, Riyad t.y., Da'avât 60; İbn Mâce, Edep 56.

¹⁷⁹ Çelik, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁸⁰ Yar, Erkan, *Diriliş Kuramları ve Gerçeklik Bağlamında Kur'an'ın Ahiret Hakkındaki Anlatımları*, Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2006, IX/58-59.

¹⁸¹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çeviren: Alpaslan Açıkgenç), Ankara 1993, s. 173.

¹⁸² Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, IV/374.

¹⁸³ İbn Hazm, *a.g.e.*, IV/141 vd; el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 475; Topaloğlu, Bekir, "Cehennem", *DİA*, VII/228.

Cennet ve cehennem mevcut olduğunu kabul edenler, delil olarak cennetten çıkarılan Âdem ve Havva'nın Kur'an'da yer alan kıssalarını, yine Kur'an'da cennet ile cehennemden söz edilen yerlerde kullanılan mazi sigalarını ve her iki yerin Hz. Peygamber'e gösterildiğini ifade eden bazı hadisleri zikrederler.¹⁸⁴

Yaygın görüşe göre cennetin varlığı Âdem kıssası ile sabit olmakta ve cehennem hâlen mevcudiyeti de onunla kıyaslanmaktadır.¹⁸⁵ Kur'an'da anlatılan Hz. Âdem ve Havva'nın cennette iskân edilmeleri, bir zelle sebebiyle oradan çıkarılmaları olgusu cennetin var olduğunun kanıtıdır. Cennet böyle yaratılmış olunca cehennem de böyledir. Cehennemsiz cennetin yaratıldığını kabul eden kimse yoktur,¹⁸⁶

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Ehl-i Sünnet uleması görüşlerini şu delillerle temellendirmişlerdir:

1) Âl-i İmrân suresinde geçen;

(وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ

لِلْمُتَّقِينَ)

“Rabbimizin bağışına ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun!”¹⁸⁷ ayeti bunlardan bir tanesidir.¹⁸⁸ Râzî'ye göre bu ayet, cennetin yaratılmış olduğuna delalet etmektedir. Zira burada geçmişten haber verilmektedir. Öyleyse bunun mutlaka var olan bir şeye delalet etmesi gerekir.¹⁸⁹ Ayrıca ayette “ard”(عرض) genişlik ifadesinin kullanılması da cennetin yaratılmış olduğuna delalet etmektedir. Zira var olmayan bir şey için genişlik söz konusu olmayacağından dolayı onun genişliğinden bahsedilmez.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Topaloğlu, Bekir, “Cehennem”, *DİA*, VII/228.

¹⁸⁵ Topaloğlu, Bekir, “Cennet”, *DİA*, VII/385.

¹⁸⁶ Özarslan, Selim, *İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2001, s. 316.

¹⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/133.

¹⁸⁸ Cennet ve cehennem yaratılmışlığı ile ilgili benzer ayetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/131; Nisa, 4/18; Tevbe, 9/89, 100; Ahzâb, 33/64; Fetih, 48/6, 13; Hadîd, 57/21; Mülk, 67/5.

¹⁸⁹ Râzî, *a.g.e.*, IX/4.

¹⁹⁰ Beyhakî, Ebubekir Ahmed b. el-Hüseyin, *Kitabu'l-Ba's ve'n-Nüşûr*, el-Mektebü's-Sekafiyye, Beyrut 1988., s. 112.

2) Kur'an-ı Kerîm'de cehennem yaratılmış olduğunu ifade eden ayetlerden birisi şöyledir:

(فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ)

“Yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. Çünkü o ateş, kâfirler için hazırlanmıştır.”¹⁹¹ Ayette yer alan “hazırlanmıştır” ifadesi, ancak yaratılmış olan şeyler için kullanılır.¹⁹² Nitekim Beydâvî'ye göre bu ayet, cehennem bizzat kâfirler için hazırlandığına dikkat çekmektedir.¹⁹³

Cennet ve cehennem halen mevcut ve yaratılmış olduğunu söyleyenlerden biri de Mâturîdî kelamcılarında İbn Hümmam'dır. İbn Hümmam, cennet ve cehennem yaratılmış olduğuna dair Kur'an'dan deliller getirir. Kur'an'da cennet ve cehennemden söz edilen yerlerde kullanılan mazi sigalarını, cennetten çıkarılan veya indirilen Âdem ve Havva'nın kıssalarını delil olarak sunar.¹⁹⁴

İbn Hazm ise diğer âlimler gibi cennet ve cehennem yaratılmış olduğunu ancak Allah'ın yeryüzünü yarattıktan sonra yapmış olduğu değişiklikler gibi burada da değişiklikler yapacağını söylemiştir.¹⁹⁵

Şa'rânî'nin (v. 973/1565) naklettiğine göre İbn Arabî (v. 638/1240) de cennet ve cehennem yaratılmış olduğunu söylemektedir. Ancak ona göre bunların binalarının tamamlanması, dünyanın sona ermesi ve teklifin son bulmasıyla gerçekleşecektir. Zira cennet ve cehennem, mükelleflerin ister hayır ister şer olsun, amellerinin karşılığı olarak yaptırılmıştır. Bu durum tıpkı evinin surlarını yaptırdıktan sonra duvarlarını tamamlayan kralın durumuna benzer. Bu itibarla sura dışardan bakan, bunların tamamlandığını zanneder. Fakat içine girince, mükelleflerin yapacakları ameller miktarınca eksik olduğunu görür.¹⁹⁶

¹⁹¹ Bakara, 2/24.

¹⁹² Beyhakî, a.g.e., s. 112.

¹⁹³ Beydâvî, Nasiruddîn Ebu Said Abdullah, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, y.y., 1317, I/82-83.

¹⁹⁴ İbn Hümmam, Muhammed b. Abdi'l-Vahid b. Abdu'l-Hamid b. Mesud Kemalüddîn, *Kitabu'l-Musayere*, Bulak 1899, s. 248-249; Özarslan, Selim, *Maturidi Kelamcısı İbn Hümmam'ın Kelami Görüşleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2003, s.95.

¹⁹⁵ İbn Hazm, a.g.e., IV/141.

¹⁹⁶ Şa'rânî, Abdülvehhâb, *el-Yevâkit ve'l-Cevâhir fî Beyâni Akâidi'l-Ebrâr*, Dâru'l-Mârifet, Beyrut ty., II/155; Topaloğlu, Bekir, “Cehennem”, DİA, VII/229.

Cennet ve cehennem yaratılmışlığına ilişkin hadislere göz attığımızda, Hz. Peygamber'in birçok hadisinde cenneti tasvir ettiğini, onun mevcudiyetinden ve yerinden bahsettiğini görüyoruz. Bu hadislerden bazıları şunlardır:

1- *“Cebrail beni asla görmediğim renklerle örtülü Sidretü'l-Münteha'ya kadar götürdü. O anda cennete girdim ve mis kokulu toprağını ve inciden göğünü müşahede ettim.”*¹⁹⁷

2- *“Mümine kabirde bir pencere açılır, oradan cennete bakar. Cennetin kokusu ve nimetleri, kendisine ulaşır. Kâfire de cehennemden bir pencere açılır ve oradan cehennem sıcaklığını ve azabını tadar.”*¹⁹⁸

3- Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *“Müminin ruhu, Allah Tealâ onu kıyamet gününde bedene gönderinceye kadar cennet ağacı üzerindedir.”*¹⁹⁹

4- Ebu Hureyre Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakleder: *“Allah cennet ve cehennemi yarattığında Cebrail'i cennete göndererek ona şöyle demişti: Oraya git ve kullarıma ne hazırladığımı gör... Sonra onu cehenneme göndermiş ve oraya varacaklar için ne hazırladığını görmesini istemiştir.”*²⁰⁰

5- Hz. Peygamber, Sidretü'l-Münteha'yı altıncı semada görmüştür. Allah Tealâ da bu hususta şöyle buyurmuştur:

(عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى)

*“Cennetü'l-Me'vâ onun yanındadır.”*²⁰¹ Hadislerde ifade edildiğine göre “Cennetü'l-Me'vâ” altıncı kat göktür. Ve Allah Tealâ kıyamet gününde müminlerin gireceği cennet olarak da burayı bildirmiştir.²⁰² Nitekim Kur'an'da, iman edip iyi işler yapanların me'vâ cennetinde kalacakları ifade edilmiştir.²⁰³

Ehl-i Sünnet âlimlerinin cennet ile cehennem mevcut olduğu hususundaki delillerini zikrettikten sonra şimdi de Mu'tezîleye verdikleri cevaplara yer vereceğiz:

¹⁹⁷ Buhârî, Kitabu's-Salâh 79, II/557; Enbiya 85.

¹⁹⁸ Buhârî, Cenâiz 88,; Müslîm, Cennet 65, IV/2199.

¹⁹⁹ İbn Mâce, Zühd 32, II/1425.

²⁰⁰ Tirmizî, Sıfâtu'l-Cenne 21, s. 577.

²⁰¹ Necm, 53/15.

²⁰² İbn Hazm, a.g.e., IV/141.

²⁰³ Secde, 32/19.

Allah'ın zatından başka her şeyin yok olacağını bildiren ayet²⁰⁴, kendilerine helak olma, yok olma takdir edilen varlıkların yok olacağına delalet etmektedir. Cennet ve cehennem ise yok olmak için değil, devamlı kalmak için yaratılmıştır. Çünkü bazı hadislerde cennet, cehennem ve arşın yok olmayacağı bildirilmiştir.²⁰⁵ Ahmed b. Hanbel'e göre ise ayetteki "her şey" ifadesi, cennet ve cehennemi kapsamamaktadır. Aksi halde ahiret hayatının ebedi olacağını ifade eden ayetlerin bir anlamı kalmazdı.²⁰⁶

Kurtubî'nin naklettiğine göre Hasan Basrî, Tahrîm sûresindeki ayetle²⁰⁷ ilgili şöyle demiştir: Allah Tealâ ayette bahsi geçen bu kadını, dilediği gibi yiyip içebilmesi için cennete yükseltmiştir. Buna ilaveten bu kadın: "Ya Rabbi, bana katında, cennette bir ev yap" dediğinde cennette kendisi için yapılan ev ona gösterilmiştir.²⁰⁸ Bu yorum, cennet ve cehennemin şu anda mevcut olduğunu göstermektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz delillerden de anlaşılacağı gibi, kabule daha yakın ve tutarlı olan görüş, Ehl-i Sünnet'in görüşüdür. Çünkü Kur'an ve Hadis'ten anladığımızı göre cennet ve cehennem şu anda mevcuttur ve yaratılmışlardır. Bununla birlikte İbn Hazm ve İbn Arabî'nin de dediği gibi Allah'ın buralarda birtakım değişiklikler yapması mümkündür.

Cennet ve cehennemin şu anda mevcut olduğunu söylediğimizde, bu sefer de nerede buldukları meselesi karşımıza çıkmaktadır. Acaba ebediyet cenneti nerededir? Metafizik konularda araştırmaya çok meraklı olan insanoğlu, girdiği takdirde sonsuza dek kalacağı cennetin nerede olduğunu da araştırmış ve konu hakkında çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Şimdi bu görüşlere yer vereceğiz.

C. CENNET VE CEHENNEMİN YERİ

Cennetin halen mevcudiyetini kabul ettiğimizde bu defa nerde bulunduğu meselesi zuhur etmektedir. Kur'an'da genişliği gökler ve yerler kadar olduğu ifade

²⁰⁴ Kasas, 28/88.

²⁰⁵ Çelik, *a.g.e.*, s. 123.

²⁰⁶ Çelik, *a.g.e.*, s. 122-123.

²⁰⁷ Tahrîm, 66/11.

²⁰⁸ Kurtubî, Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Çeviren: M. Beşir Eryarsoy), Buruc Yayınları, İstanbul 2003, XVII/91.

edilen²⁰⁹ cennetin bu âlemdeki mekânı için belirgin bir şey söylemek mümkün değildir.²¹⁰

Kur'an, daha çok mekân ağırlıklı tespitlerle ele aldığı cennet ve cehennemin yeri konusunda belirsiz ifadeler kullandığı için, kelamcılar, cennet ile cehennemin yaratılmış olduğunu savunmalarına karşın, onların yeri konusunda tevakkufu uygun görmüşler, bu hususu Allah Tealâ'nın ilmine terk etmişlerdir.²¹¹ Bununla birlikte bahsi geçen belirsizliğin, Allah'ın ilmine terk edilmesi tutumu, ilk dönemlere kadar gitmektedir. Nitekim bir Yahudi, Hz. Ömer'e gelerek, cennetin genişliğinin yer ve gökler kadar olduğunu bildiren ayeti²¹² hatırlatmış ve bu durumda cehennemin nerede olduğunu sormuştur. Hz. Ömer, “yeri ve göğü kaplayan gece geldiğinde gündüz nerededir”, diye karşılık vermiş, muhatabı da “Allah'ın ilminde” cevabını verince, Hz. Ömer bu cevabı cehennem için tekrarlamış, cehennemin de Allah Tealâ'nın ilminde olduğunu ifade etmiştir.²¹³ Râzî'nin, tefsirinde naklettiğine göre, yukarıdaki soru Herakl'in elçisi tarafından Hz. Peygamber'e yöneltilmiş, Hz. Peygamber de, “Fesubhânallah, gece geldikten sonra gündüz nerededir?” şeklinde cevap vermiştir. Râzî, Hz. Peygamber'in ifadelerine açıklık getirmek amacıyla, felek döndüğü zaman âlemin bir yanında gündüz, diğer yanında gece meydana gelmektedir. Aynı bu şekilde yüce cihette cennet, aşağı cihette cehennem yer almaktadır, yorumunda bulunmuştur.²¹⁴

Cennet ile cehennemin halen mevcut olduğunu savunanlar, bunların bulunduğu yerler hakkında farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Cennetin yukarıda arşın altında, cehennemin aşağıda arzın altında bulunduğu görüşü epeyce taraftar bulurken, nerede olduklarının bilinmediği, hatta ahiret âleminin şimdiden mevcut olup, cennet ve cehennemin orada olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak bu görüşler, güvenilir

²⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/133.

²¹⁰ Topaloğlu, Bekir, “Cennet”, *DİA*, VII/385.

²¹¹ Türçan, Galip, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2006, s. 297.

²¹² Âl-i İmrân, 3/133.

²¹³ Beyâdî, *el-Usûlu'l-Munîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe*, (Tahkik. İlyas Çelebi), İFAV Yayınları, İstanbul 1996, s. 128.

²¹⁴ Râzî, a.g.e., IX/6.

dayanaklardan yoksun görüldüğü gibi, yer küresi ve gezegenlerle ilgili bilgilere de ters düşmektedir.²¹⁵

Cennetin ebediyet âlemindeki yeri hakkında, mutlak manada gökte, dördüncü veya yedinci semada, ya da yedi semanın üstünde ve arşın altında bulunduğu yolunda rivayet edilen hadislerin doğruluğu tevsik edilememiştir.²¹⁶

Cennetin yukarıda, yükseklerde bulunduğu kanaati yaygındır. Nitekim bazı ayetlerde cennet “âliye”(العالية) kavramı ile nitelendirilmiştir.²¹⁷ Mücahid’e cennet ve cehennem yeri sorulduğunda, cennetin “ale’l-illiyân”de cehennem de “esfelu’s-sâfilîn”de bulunduğunu söylemiştir.²¹⁸ Cüveynî de cenneti, yerin ve göklerin sınırları dışında kabul etmektedir.²¹⁹ Cüveynî, kendi yaklaşımını güçlendirmek, varlığın yalnızca insanın gördüğüyle sınırlı olmadığını, başka mekânların da bulunabileceğini tespit için, anne karnındaki çocuğun örneğini vermektedir: “Şayet insanların akli cenin halindeyken olgunlaşsaydı, onların çoğu anne karnı dışında da yerler (âlemler) olduğunu farz edemeyeceklerdi.”²²⁰ Beydâvî de Âl-i İmran suresinde geçen ayetin²²¹ tefsirinde, cennetin hazırlanmış ve yaratılmış olduğu tespitinden hareketle, cennetin içinde bulunduğumuz âlemin dışında olduğu neticesini çıkarmaktadır.²²² İbn Hazm’a göre cennet gök katlarında olup meva cenneti altıncı kat gökte ve “sidre-i muntehâ”nın yanındadır. Hz. Peygamber’in Miraç gecesinde peygamberlerin ruhlarını birinci gökten yedinci göğe kadar değişik katmanlarda görmesi, cennetin gök tabakalarında bulunduğunu gösterir.²²³

Kıyamet günü kozmik düzende meydana gelecek olan yıkım (tahrip), onu takip edecek imar, inşâ da cennet ve cehennem yeri ile ilgili tartışmalarda değerlendirilmektedir. Buna göre cennet ve cehennem henüz mevcut değildir.²²⁴

²¹⁵ Topaloğlu, Bekir, “Cehennem”, *DİA*, VII/229.

²¹⁶ Topaloğlu, Bekir, “Cennet”, *DİA*, VII/385.

²¹⁷ Hâkka, 69/22; Ğaşiye, 88/10.

²¹⁸ Malatî, Ebu’l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahman, *et-Tenbîh ve’r-Red alâ Ehli’l-Ehvâ ve’l-Bida*, Mektebetü’l-Maârif, Beyrut 1968, s. 140.

²¹⁹ Cüveynî, Ebu’l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf, Akîdetü’n-Nizâmiyye, İbn Teymiyye’nin Akîdetü’l-Vâsitiyye’si ile birlikte, MÜİF Yayınları, yy, ty, s. 80.

²²⁰ Cüveynî, *a.g.e.*, s.80.

²²¹ Âl-i İmran, 3/133.

²²² Beydâvî, Nasiruddîn Ebu Said Abdullah, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, Daru’l-Kütübîl-İlmiyye, Beyrut 1988, I/180.

²²³ İbn Hazm, *a.g.e.*, IV/127-134.

²²⁴ Türcan, *a.g.e.*, s. 300.

Fazlurrahman'a göre Kur'an, kıyamette meydana gelecek olan yıkımla, evrenin ya da dünyanın yok olmasını değil, dünya ve evrende mevcut olan şeylerin yıkımını (değişim) kastetmektedir.²²⁵ Ona göre kıyamet gününde arz cennete dönüşecektir.²²⁶ Nitekim Kur'an-ı Kerim, kıyametten sonra insanın yaşayacağı farklılaşmayı ikinci inşâ diye nitelemektedir.²²⁷

Tevrat ve İncil'de de yer ve göklerin, "yeni yer ve yeni göğe dönüşeceği" açık ifadelerle zikredilmiştir.²²⁸ Aslında bu, Ehl-i Kitab'ın sahip olduğu sevap ve ikap düşüncesinin, mekân itibariyle dünyevî düşünüldüğünü göstermektedir.²²⁹

Şeyh Bedreddin, "Dünyada ve âhirette yüce olan her duruma, her aşamaya cennet denileceğini, her aşağılık ve kötü duruma da cehennem denileceğini düşünmektedir. Ona göre, "Kitaplarda anlatılan ve ağızlardan işitilen huriler, köşkler ve benzerleri, sûretlerdir. Bir insan kendini güzel bir bahçede ya da yüksek bir köşkte görse bu, onun şeref kazanacağına, dileğine ulaşacağına yorulur."²³⁰

İkbal ise cennet ve cehennemi herhangi bir yerin adı olarak değil, egonun çeşitli durumları olarak anlamaktadır. Ona göre Kur'an-ı Kerim'deki ifadeler, bir iç gerçeğin yani insanî karakterin canlı birer tecellisi ve anlatımıdır.²³¹ Cehennem, insanın bir insan olarak başarısızlığını acı şekilde hissetmesidir. Cennet ise, ölüm ve felaket güçlerine karşı zafer kazanma sevincidir.²³²

²²⁵ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çeviren: Alparslan Açıkgenç), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996, s. 190.

²²⁶ Fazlurrahman, a.g.e., s. 189-190.

²²⁷ İlgili ayetler için bkz. Ra'd, 13/5, Secde, 32/10; Ankebut, 29/20; Necm, 53/47; Vakıa, 56/62.

²²⁸ "Çünkü ben yeni gökler ile yeni yer yaratacağım..." İşaya, 63/17. "Ve yeni birgökle yeni bir yer gördüm; çünkü evvelki gök ve evvelki yer geçtiler ve artık deniz yok ve mukaddes şehri yeni yaruşalimi kendi zevci için hazırlamış süslü bir gelin gibi gökün içinden Allah'tan inmekte gördüm" Vahiy, 21/1-2. Yeni gökler ve yeni yerin kıyametten sonra ortaya çıkacağı İncil'de bir başka yerde daha zikredilmektedir. II. Petros, 3/1-13.

²²⁹ Eliade'nin ifade ettiği gibi, "Yahudi ve Hıristiyan öğretine göre dünyanın sonu Mesih esrarının bir bölümünü oluşturur. Yahudiler'e göre Mesih'in gelişi dünyanın sonunu ve cennetin yeniden kurulmasını haber verecektir. Hıristiyanlara göre, dünyanın sonundan önce İsa'nın ikinci gelişi gerçekleşecek ve son yargı vuku bulacaktır." Eliade, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, (Çeviren: Sema Fırat), Simavi Yayınları, İstanbul 1993, s. 64-65. felaketten sonra ortaya çıkacak yeryüzü cennetinin ebedî olacağı tespitini yapan Eliade, söz konusu yaklaşımı için Kitab-ı Mukaddes'ten bazı yerleri (İşaya, 11/6; Mezmurlar, 48/2; Vahiy, 21/1-5) referans olarak göstermektedir. Bkz. *Mitlerin Özellikleri*, s. 64-65.

²³⁰ Türcan, a.g.e., s. 304.

²³¹ İkbal, Muhammed, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çeviren: H. Ahmet Asrar, Birleşik Yayıncılık, İstanbul t.y., s. 169.

²³² İkbal, a.g.e., s. 169.

Yukarıda zikrettiğimiz görüşler, cennet ve cehennem varlığı ve yeri konusunda karşılaşılan çözümleri aşmış durumdadır. Bununla birlikte bahsi geçen yaklaşımlar, nasların keyfî yorumlanması olarak değerlendirilmektedir. Çünkü ilgili bakış şekilleri büyük ölçüde Kur'an'dan bağımsız olarak geliştirilmiştir.²³³

Cennet ve cehennem yeri ile ilgili görüşleri açıkladıktan sonra diyebiliriz ki Kur'an'ın açık ifadeler kullanmadığı bu hususta sükût etmek kanaatimizce en isabetli yol olacaktır.

Böylelikle “ebed” kavramı ile sonsuzluk anlamı taşıyan yakın anlamlı kelimelerin dilbilimsel tahlilini yaparak ardından da cennet ile cehennem şu anda mevdut olup olmadıkları ve yerlerinin neresi olduğu hususlarını inceleyerek, asıl konumuz olan “cennet ve cehennem ebediliği” ne geçmeden evvel gerekli altyapıyı hazırlamaya çalıştık

Çalışmamızın ikinci bölümünde cennet ve nimetleri ile cehennem ve azaplarının ebedi olup olmadığı konusundaki görüşleri değerlendirmeye çalışacağız.

---

²³³ Türcan, *a.g.e.*, s. 305.

İKİNCİ BÖLÜM

CENNET VE CEHENNEMİN EBEDİLİĞİ

İnsanın fitratında ebedî olma duygusu mevcuttur. Allah Tealâ, insanı yaratırken onun mayasına ebediliği arzulamayı yerleştirmiştir. Nitekim ilk insan ve peygamber olan Hz. Âdem'e ilk günahı işleten sebep, insanın bu duygusuna dayanarak şeytanın “kendisine ebedîlik ağacını ve sonsuz saltanatı göstereceğini”²³⁴ söyleyerek onu hataya zorlamasıdır.²³⁵

Şeytan'ın Âdem'e vesvese vermesini ve onu kandırmasını anlatan ayetlerde²³⁶, ölümsüzlük arzusuyla insanların, dünyanın aldatıcı menfaatlerine yönelme durumunda oldukları belirtilir. İnsandaki bu içsel ve sürekli yönelimi, Kur'an sadece bu bağlamda aktarmamakta, bilakis ölümden sonraki hayatın sonsuzluğuna vurgu yaparak, insanları o hayata hazırlık sadedinde faydalı davranışlarda bulunmaya çağırılmaktadır.²³⁷

Kur'an-ı Kerim'de dünyanın çekiciliğine kendini kaptırıp hiç ölmeyecekmişçesine bir istek ve arzuyla mal toplayan kimsenin psikolojik durumu, “*Malının kendisini ölümsüz kılacağını sanır*”²³⁸ ayetiyle ifade edilmiştir. Nitekim bu ayet, insanın psikolojisinde bulunan ebedîlik eğiliminin ve fitratındaki ölmeme arzusunun hakikatine açık bir delildir.

İşte ölümden sonra yeniden dirilişe, bir başka âlemde ölümsüz olarak hayatın devam edeceğine inansın veya inanmasın bütün insanlar, bu dünyada biyolojik bir çerçevede de olsa ölümsüz olmayı arzu eder.²³⁹ Allah Tealâ, insanları bahsi geçen arzularına ulaştıracak bir imtihana tâbi tutmuş ve bu sınavda başarılı olanlara ebedî olarak cennette kalışı müjdelemiştir. İmtihanda başarılı olamayanların ise durumlarına göre ya bir süre cehennemde azap gördükten sonra cennete

²³⁴ Tâhâ, 20/120.

²³⁵ Aydar, Hidayet, Ölümsüzlük Arzusu veya Uzun Süre Yaşamak Meselesi, *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı: 1, 2005, XXXXI/85.

²³⁶ Bkz. Bakara, 2/35; Tâhâ, 20/120.

²³⁷ Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2000, s. 86.

²³⁸ Hümeze, 104/3.

²³⁹ Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, DEÜ Yayınları, İzmir 1990, s. 190.

konulacakları ya da işledikleri günahlardan ötürü dâimî bir azapla sonsuza dek cehennemde kalacaklarını bildirmiştir.

Dünya hayatından sonra âhiret âleminde mükâfat ve cezanın son durağı olan ve birçok ehl-i imânın, birisine ulaşmak, diğerinden ise kaçınmak için kulluk vazifesine daha da ihtimam gösterdiği cennet ve cehennem, ebedi yaşanılacak iki mekandır.

İşte cennet ile cehennemin ebedi olup almaması konusu insanların zihninde soru işaretleri oluşturmuş, cennetin ebediliği konusunda İslam bilginleri arasında mutabakat sağlanırken, cehennemin ebediliği hususunda ihtilaflar ortaya çıkmıştır.

Kelam literatüründe cennet ile cehennemin ebediliği hakkındaki tartışmalar hicri birinci asra dayanmaktadır. Bununla birlikte, cennet ve cehennemin sonsuz olmadığını ilk iddia eden kişinin Cehm b. Safvân olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.²⁴⁰

Her ne kadar cennet ile cehennemin ebediliği hemen hemen bütün İslam âlimlerinin benimsediği bir husus olsa da saadet yurdu olan cennetin ebediliğine itiraz edilmemekle birlikte, elem ve azap dolu cehennem hayatının sona erebileceğini veya cehennem halkının azaba karşı bağımsızlık kazanabileceğini ileri sürenler de olmuştur. Hz. Ömer, İbn Mes'ud, Ebu Hureyre, Ebu Said el-Hudrî tarafından benimsendiği rivayet edilen bu görüşe taraftar olanlar arasında İbn Arabî, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye de vardır.²⁴¹

Cennet ile Cehennemin ebedi olduğu Kur'an-ı Kerim'de çokça değinilmesine karşın gerek duygusal davranılarak gerekse Kur'an bütünlüğünden uzaklaşarak, zorlama te'villerle cehennem ve azabının ebedi olmadığını iddia etmek kanaatimizce pek de makul görülmemektedir. Bu sebeple Cehm b. Safvan'ın savunucusu olduğu ve pek taraftar bulamayan cennet ve cehennemin ebedi olmadığı görüşüne yer verdikten sonra, özellikle ihtilaf konusu olan cehennemin ebediliği meselesini derinlemesine incelemeye gayret edeceğiz.

²⁴⁰ Bkz. İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 485; Yavuz, Yusuf Şevki, "Azap", *DİA*, İstanbul 1991, IV/305.

²⁴¹ Topaloğlu, Bekir, "Âhiret", *DİA*, İstanbul 1988, I/547.

A. CENNET ve CEHENNEMİN FÂNİ OLDUĞU GÖRÜŞÜ

İslam âlimleri, cehennemın veya azabının ebediyeti hususunda ashaptan itibaren ihtilaf ettikleri halde, Cehm b. Safvan (v. 128/745) hariç, cennetin ebediyeti konusunda ittifak etmişlerdir.²⁴²

Cehm b. Safvan'a göre ise hem cennet hem de cehennemın fâni olması gerekir. O'na göre, cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır. Bunlar âhirette yaratıldıktan ve her birinin ehli içinde uzun müddet kaldıktan sonra, diğer bütün varlıklarla birlikte yok olacaktır. Çünkü hiçbir hareket ezeli ebedi olamaz. Ezele doğru gidilince, sonlu olan varlığın, ebed istikametinde de sonlu olması gerekir.

حَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا

يُرِيدُ

“Rabbın dilediği hariç, (onlar), gökler ve yer durdukça o ateşte ebedi kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır.”²⁴³ ayetinde geçen şart ve istisna bunu göstermektedir. Şart ve istisnanın zikredilmediği “tahlîd” ayetlerinden²⁴⁴ kastedilen mânâ ise, uzun süre kalmadır. Ayrıca Allah'ın “Âhir” isminin tecelli etmesi için de, bütün varlıkların yok olması gerekir.²⁴⁵

Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (v. 226/841) da, cennet ve cehennemliklerin hareketlerinin-birbirlerini takip ettiği için- son bulacağını, onların sürekli bir sükûn içinde olacağını, harekete güç yetiremeyeceklerini düşünmektedir.²⁴⁶ Ancak Hayyât, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın bu görüşte olduğu iddiasını ve Cehm b. Safvan'a yakınlştırılmasını reddederek, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın cennetteki nimetlerin ve oradaki nimetlenmenin devamına inandığını belirtmektedir. Hayyât, Allâf'ın kendisine nispet edilen düşüncüyü küfür kabul ettiğini de dile getirmektedir.²⁴⁷

Görüldüğü gibi Cehm b. Safvan bu görüşleri ileri sürerek, cennetin ebedi olmadığı fikrini savunmuştur. Bununla birlikte Cehm b. Safvan her ne kadar bu

²⁴² Topaloğlu, Bekir, “Cennet”, *DİA*, VII/385-386.

²⁴³ Hûd, 11/107.

²⁴⁴ Bkz. Bakara, 2/25, 39.

²⁴⁵ Gölcük, Şerafeddin, “Cehmiyye”, *DİA*, VII/235.

²⁴⁶ İbn Kayyım, *a.g.e.*, s. 485.

²⁴⁷ Türcan, *a.g.e.*, s. 385, 661. dipnot.

fikrini ispat etmek için bir takım izahlar getirirse de bu konuda yalnız kalmış, kendisini sadece Ebu'l-Huzeyl el-Allâf gibi, belki birkaç kişi desteklemiştir.²⁴⁸ Bu da bu konudaki görüşünün ciddiye alınmayıp itibar görmediğini ortaya koymaktadır.

Onu böyle bir görüşe iten en önemli sebep de, akılla nakilin çatışması halinde, aklın esas alınmasını ve nass'ın buna göre te'vil edilmesi gerektiğini savunan ilk Kelâmcılardan birisi olmasıdır. Buna ilaveten o, tâbiûn döneminde yaşamasına rağmen, hadis rivayet etmemekle de dikkat çeken birisidir.²⁴⁹ Onun bu anlayışı, tabiatıyla fikirlerinin de bir çizgide şekillenmesine neden olmuştur.²⁵⁰

Cehm b. Safvan'ın alâka görmeyen bu fikri, Allah Tealâ'nın ilim, kudret ve rahmet sıfatlarını sınırlandırdığı için "ebediyet" kavramını da ortadan kaldırmaktadır²⁵¹ ki bu da imkânsızdır.

Kur'an-ı Kerim'de her canlının öleceği²⁵² ve her şeyin helak olacağı²⁵³ ifade edilmektedir. Ölümsüzlük ve değişmezlik anlamına gelen bekâ ise sadece Allah'a mahsustur. Yine Kur'an'da cennet ile cehennem ehlinin buldukları yerlerde ebediyen kalacakları²⁵⁴, yani ölmeyecekleri haber verilmiştir.

İlk bakıldığında naslarda göze çarpan bu ifade farklılıkları, Cehm b. Safvan gibi kimseleri, ebediliğin inkârına sürüklemiştir. Nitekim Cehm b. Safvan, Allah'tan başka her şeyin fâni olduğunu ifade eden ayet ve hadislere dayanarak, geçmişte olduğu gibi gelecekte de Allah Tealâ'dan başka hiçbir şeyin bulunmayacağını, dolayısıyla cennet, cehennem ve içindekilerin yok olacağını savunmuştur.²⁵⁵ Bununla birlikte Cehm b. Safvan'ın bu görüşü âlimlerin büyük çoğunluğu tarafından hem naslara, hem de akla aykırı görülerek reddedilmiştir. Çünkü ahiret hayatı ile ilgili ayet ve hadisler bu hayatın ebedi olduğunu açıkça ifade etmektedir.²⁵⁶

Konu hakkında Bayraktar Bayraklı da tefsirinde cennet ile cehennemin sonsuz olup olmadığına dair delilleri sıraladıktan sonra kendi görüşünü şöyle ifade

²⁴⁸ Kaysıcı, Cafer, *Kur'an-ı Kerim'de Mükâfat ve Ceza*, Hüner Yayınları, Konya 2006, s. 311.

²⁴⁹ Gölcük, Şerafeddin, "Cehm b. Safvan", *DİA*, VII/234.

²⁵⁰ Kaysıcı, a.g.e., s. 311.

²⁵¹ Topaloğlu, Bekir, "Cennet", *DİA*, VII/386.

²⁵² Âl-i İmrân, 3/185.

²⁵³ Kasas, 28/88.

²⁵⁴ Nisa, 4/47, 122, 169; Ahzâb, 33/65.

²⁵⁵ Yurdagür, Metin, "Bekâ", *DİA*, İstanbul 1992, V/359.

²⁵⁶ Topaloğlu, Bekir, "Âhir", *DİA*, I/542.

etmektedir: “ Hadîd suresinde geçen (هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ)

(شَيْءٍ عَلِيمٌ)

“O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır. O, her şeyi bilendir”²⁵⁷ ayetine göre Yüce Allah’ın âhir “son” olduğu sıfatı gerçekleşecektir. Her şey yok olacak, tek O kalacaktır. Bunun anlamı cennet ile cehennemın sonsuz olmaması, ama sonlu olmasıdır. O zaman Kur’an-ı Kerim’de cehennem için geçen “hulûd” ve “ebed” kelimelerine “uzun süreli” manasını vermek ama “sonsuz” manasını vermemek gerekiyor.”²⁵⁸

Bayraklı görüşlerinin devamında: “İnsanlar bu dünyada sonlu günah işlerler. Sonlu günaha sonsuz azap vermek Yüce Allah’ın merhametine ters düşmektedir. Aynı şekilde, sonlu iyi amellere de sonsuz cennet olacağı ilkesi uygun düşmemektedir. ”Azapta denklik” aranırken; “ödülde fazlalık vardır” esastan hareketle cennetin cehenneme nazaran daha uzun süreli olabileceğini söyleyebiliriz”²⁵⁹ diyerek cennetin her ne kadar cehennemden uzun süreli olsa da bir gün son bulacağı görüşünü savunduğunu açıkça ortaya koymuştur.

Görüldüğü gibi Bayraklı, Allah Tealâ’dan başka hiçbir varlığın sonsuz olamayacağını baz alarak, bizi yoktan var eden, bizlere sayısız nimetler veren Yüce Yaratan’ın cennetin ebediliğini açıkça ortaya koyan ayetlere rağmen, ebedî bir mükâfatın olmayacağını söylemektedir.

Oysaki Allah Tealâ’ya nispet edilen bekâ ile cennet ile cehennemın bekâsı mahiyet itibariyle birbirinden farklıdır. Allah’a nispet edilen bekâ değişmez ve kendisiyle özdeş (bizâtihi) manasına gelir. Cennet ile cehennemın, bunların içindeki halkın, nimet ve azabın bekâsı ise kendiliğinden olmayıp, Allah’ın yaratmasıyla mümkündür ve daima değişerek varlığını devam ettirmek durumundadır. Yani Allah Tealâ’dan başka hiçbir şey kendi kendine yeterli olarak ve değişmeyerek aynıyla varlığını sürdüremez. Tıpkı dünyadaki canlıların hücrelerinin yenilenerek devam etmesi gibi, Allah Tealâ her an bir cennet ile bir cehennem meydana getirir. Burada

²⁵⁷ Hadîd, 57/3.

²⁵⁸ Bayraklı, a.g.e., IX/ 315.

²⁵⁹ Bayraklı, a.g.e., IX/ 315-316.

bir şeyin aynıyla devam etmesi (bekâ) değil, benzerinin, türünün (emsâl) devamı söz konusudur. Bu ise gerçek değil, zahiri bir bekâdır ki buna, “teceddüd-i emsâl” denmektedir.²⁶⁰

Bahsi geçen yenilenme olayına kâinattaki birçok hadise, örnek olarak gösterilebilir. Mesela gece ve gündüz, mevsimler, ağaçların her yıl aynı meyveyi vermeleri, fakat bir önceki senenin meyvelerinin aynısının olmamaları, insanın fark edilmeksizin bir-iki senede tüm hücrelerinin yenilenmesi vb hadiseler, bunlardan bazılarıdır.²⁶¹

Buna ilaveten İbn Hazm (v. 456/1063) gibi bazı âlimlere göre, Allah’tan başka diğer bütün varlıkları zaman bakımından ezeli saymak dinin ve aklın kabul edeceği bir şey değildir. Bu durumda, bir şeyin hâdis olduğu kabul edildikten sonra, onun sonsuz olduğunu söylemek, din ve mantık açısından imkânsız değildir. Bu görüş de, Allah’ın dışındaki varlıklara nispet edilen bekânın, gerçek manada bir bekâ olmadığı düşüncesine dayanmaktadır.²⁶²

Bu başlık altında cennet ile cehennemın fâni olduğu görüşünün nereye dayandığını ve bu düşüncenin hangi temeller üzerine kurulduğunu açıklayarak, bahsi geçen konu hakkında gerekli izahı yapmaya gayret ettik. Cennet ve nimetlerinin ebedi olduğu görüşüne dair delilleri hemen burada değil de “Cennetin Ebedî, Cehennemın Fani Olduğu” başlığı altında incelemeyi uygun gördük.

Şimdi de İslam bilginlerinin çoğunun kabul ettiği, cennetin ebedi olduğu görüşü hakkındaki delillere yer verip, ardından asıl tartışma konusu olan cehennemın ebediliği meselesinde, cehennemın ve azaplarının fani olduğunu savunanların delillerini açıklamaya çalışacağız.

B. CENNETİN EBEDÎ, CEHENNEMİN FANİ OLDUĞU GÖRÜŞÜ

Ebediyen varolma fitratıyla yaratılmış olan inanın, ebedî ve sonu gelmeyen bir cenneti istemesi gayet doğal bir husustur. Nitekim cennet ile cehennemın ebediliği tartışılırken üzerinde en çok ihtilafa düşülen konu, cennetin değil, cehennemın ebedî olup olmadığı meselesidir. Buna sebep olarak da tüm insanlarda

²⁶⁰ Yurdagür, Metin, “Bekâ”, *DİA*, V/359-360.

²⁶¹ Döğen, Şaban, *İlimlerin Diliyle Allah*, İstanbul 1992, s. 165.

²⁶² Yurdagür, Metin, “Bekâ”, *DİA*, V/360.

fitrî olarak cennet özlemi ve onun devamlı olması arzusunun, cehennem korkusu ve cehennemin sonlu olması ümidinin varlığı gösterilebilir. Çünkü -ateistler hariç tutulursa- genelde insanlar, ahiret hayatı ile ilgili kaygılar taşımakta ve belki de bu kaygılarını bir nebze de olsa böyle bir düşünce ile asgariye indirmektedirler denebilir.

Diğer yandan kişi ne kadar mutluluk içerisinde olursa olsun, refahın bir gün sona ereceğini düşünmesi, onu psikolojik yönden rahatsız eder ve o şahıs bulunduğu durumdan gerekli hazzı alamaz. İnsanlardaki ebedîlik özlemi de göz önünde tutulduğunda bu durum daha iyi anlaşılır.²⁶³

Zaten İslâm âlimleri ebediyeti yetkinlik, fenâyı da eksiklik olarak kabul etmişlerdir. Ebediyet, rahmet ve saadet, fena ise gazap ve felâkettir. Seçkin kullara nihayetsiz saadet vaad edildiğine göre cennet, rızayı ilâhî, Hakk'ın cemalinin müşahede edilmesi gibi saadet vesileleri hiçbir zaman kesintiye uğramamalı, sona ermemelidir. Hz. Âdem'e üflenen ilâhî ruh ile varlık sahnesine çıkarılan insanlık âlemi yokluğa mahkûm edilmemelidir.²⁶⁴ Nitekim daha önce de zikrettiğimiz gibi çeşitli ayetlerde cennetliklerin oradan çıkarılmayacağı, ölümü tatmayacakları, cennet nimetlerinin tükenmeyip sürekli olacağı ifade edilmiştir.²⁶⁵

Biz de bu başlık altında cennet ve nimetlerinin ebedî olduğunu savunanların delillerini değerlendirmeye çalışıp ardından cehennem ve azaplarının bir gün son bulacağını iddia edenlerin delillerini ortaya koymaya gayret edeceğiz.

1) Cennetin ve Nimetlerinin Ebedî Olduğu Görüşü

İslam âlimlerinin, cennetin ebedîliği hususunda tam bir görüş birliği içerisinde olduklarını söyleyebiliriz. Bu âlimlerin içerisine, Ehl-i Sünnet, Mû'tezile, Havâric ve diğerlerini de almak mümkündür. Dolayısıyla cennetin ebedî olduğunu sadece Ehl-i Sünnet'in değil, diğer itikâdi mezheplerin de kabul ettiğini görüyoruz. Daha önce de söylediğimiz gibi, cennetin ebedî olmayacağını sadece Cehm b. Safvan²⁶⁶ ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf²⁶⁷ iddia etmiştir.

²⁶³ Ocak, Ahmet Yaşar, "Âb-ı Hayat", *DİA*, İstanbul 1988, I/1.

²⁶⁴ Topaloğlu, Bekir, "Cennet", *DİA*, VII/385.

²⁶⁵ Bkz. Hicr, 15/48; Duhân, 44/56; Ra'd, 13/35; Sâd, 38/54.

²⁶⁶ Topaloğlu, Bekir, "Cennet", *DİA*, VII/385.

İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe (v. 150/767) cennet ve cehennem fânî olmadığını, yani onların kendileri, içlerinde bulunanlar ve cennet ile cehennem ehlinen hiçbirinin yok olmayacağını, onların ebedî ve dâimî olduğu gibi, Allah Tealâ'nın azabının ve mükafatının da dâimî ve ebedî olduğunu söyler.²⁶⁸ Ayrıca Cehmiyye'nin öne sürdüğü, cennet ve cehennem fânî olduğu düşüncesi, batıl bir söz olup, Kur'an'a, sünnete ve icmâ-i ümmet'e muhaliftir.²⁶⁹

Cennetin ebedîliği ile ilgili, Pezdevî (v. 493/1099); kible ehlinin çoğunluğu cennet ve cehennem helak olmayacağına ve son bulmayacağına inanmışlardır. Cennetlikler ebedî olarak nimetlenirken, cehennemlikler ise, temelli olarak azap göreceklerdir²⁷⁰, şeklinde görüşünü açıklamıştır.

Fahrudin Râzî (v. 606/1209) de cennet ehline mükâfat ve cehennem ehline azap sürekli, der ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'ın "Cennetliklerin lezzet duyacağı ve cehennemliklerin de elem duyacağı ortam ebedî bir sükûn ile son bulur" dediğini belirtir. Ardından ise, kendisine göre, cennet ile cehennem sürekliliğinin mümkün olduğunu, sürekliliğin mümkün olmasının doğru sözlü peygamber tarafından da bildirilmesinin, bunun kabulünü gerektirdiğini açıklamıştır.²⁷¹

Ayrıca Ebu'l-Muîn en-Nesefî (v. 508/1114), Ömer en-Nesefî (v. 537/1142), Kadı Beydâvî (v. 685/1286) ve cennet hakkında fikir beyan eden hemen hemen bütün âlimlerin "cennet ebedîdir" fikrini savunduklarını görmekteyiz.²⁷²

İzmirli İsmail Hakkı da cennetin ebedî olduğu görüşünü benimsemiştir. Ona göre Kur'an-ı Kerim'de "Ehl-i rahmetin cezası müebbedidir" yani cennet ehlinin mükâfatının sonsuz olduğu beyan edilmiştir. Ayrıca, cennet ehli cennete amellerinin karşılığı ile değil fazl ve Allah'ın rahmeti ile girecektir.²⁷³

²⁶⁷ Gölcük, Şerafeddin, "Cehmiyye", *DİA*, VII/236.

²⁶⁸ Ebû Hanîfe, İmâm-ı Â'zam, *el-Vasıyye*, (İmâm- Â'zam'ın Beş Eseri), (Çeviren: Mustafa Öz) İstanbul 1981, s. 76.

²⁶⁹ Aliyyü'l-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, (Çeviren: Hüseyin Suudi Erdoğan), İstanbul ty, s. 268-270.

²⁷⁰ Pezdevî, İmam Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (Çeviren: Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1988, s. 239.

²⁷¹ Râzî, Fahrudîn, *Mealimu Usuli'd-Dîn*, (Çeviren: Nadim Macit), Erzurum 1996, s. 117.

²⁷² Beydâvî, Nasiruddîn Ebu Said Abdullah, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988, III/132; Nesefî, Ebu'l-Muîn, *Bahru'l-Kelâm*, Konya 1329, s. 43; Nesefî, Ömer, *Akâid (İslam İnancının Temelleri)*, (Çeviren: M.Seyyid. Ahsen, İstanbul 1992, s. 132.

²⁷³ İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, (Hazırlayan: Sabri Hizmetli), Umran Yayınları, Ankara 1981,s. 328.

İslam bilginlerinin cennetin ebedîliği hususunda aynı görüşte olmalarının en önemli nedeni, hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'dir. Çünkü bu görüşün savunucuları mutlaka bir veya daha çok ayetle görüşlerini teyid etmiştir. Bu sebeple, cennet ve onun ebedîliği ile ilgili Kur'an ayetlerindeki muhkemlik, cennetin ebedîliği hususunda görüş sahiplerini fikir birliğine götürmüştür.²⁷⁴

Biz de cennetin ebedîliğini açıkça ortaya koyan ayetlerden bazılarını burada örnek olarak verebiliriz:

(وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ)

*“Onlar için cennette tertemiz eşler vardır ve onlar orada ebedî kalıcılardır”*²⁷⁵

Çağdaş müfessirlerden Süleyman Ateş, ayetle ilgili olarak tefsirinde: “Allah Tealâ cennet nimetlerinin bir gün sona erebileceği düşüncesini silmek için, cennetliklerin orada “hâlid” (ölümsüz) olduklarını belirtmektedir. Sözgeliminden burada hulûdun sonsuzluk manasında kullanıldığı anlaşılır. Nitekim Beyyine sûresinde geçen bir ayette²⁷⁶ “hulûd” bir de tam sonsuzluk anlamı veren “ebeden” lafzı ile pekiştirilerek cennetliklerin orada ebedî olarak kalacaklarını bildirmiştir.”²⁷⁷ demektedir.

Görüldüğü gibi Süleyman Ateş, ayeti yorumlarken diğer ayetleri referans olarak kullanmış ve Kur'an'a bütüncül yaklaşmıştır. Fakat kendisi bu yaklaşımını daha sonra da açıklayacağımız gibi cehennemle ilgili ayetlerde devam ettirmemiş yani cehennemın ebedîliği ile ilgili ayetleri Kur'an bütünlüğü içerisinde ele almamıştır.

Konu ile ilgili diğer bir ayette Allah Tealâ:

(وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا

شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْذُودٍ)

²⁷⁴ Kaysıcı, a.g.e, s. 309.

²⁷⁵ Bakara, 2/25.

²⁷⁶ Beyyine, 98/8.

²⁷⁷ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1989, I/121.

“Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada ebedî kalacaklardır. Bu (nimetler) bitmez, tükenmez bir lütuftur.”²⁷⁸ buyurmuştur.

Hûd suresinde geçen bu ayette cennetliklerin cennette ebedî olarak kalacakları bildirilmiş, daha sonra da bu durum bir istisna ile kayıt altına alınmıştır. İslam bilginleri, bu istisnanın hangi anlamda kullanıldığı hususunda ihtilaf etmişlerdir.

Bir kısım ulemaya göre buradaki istisna, önce cehenneme girip, daha sonra cennete dâhil olacak müminleri kapsamaktadır.²⁷⁹

Diğer bir grup ise şöyle demektedir: “Eğer Araplar bir şeyden, yine o kadarını veya daha çoğunu istisna ederse, böyle bir yerde “illâ” (إِلَّا) “hariç” kelimesi ile “vav” (وَ) “ve” kelimesi mana olarak birdir. Buna göre ayetin anlamı: “Onlar gökler ve yer durdukça cennette olacaklardır, ancak Allah’ın dilediği fazlalık dışında” şeklinde olacaktır. Bu durumda semavât ve yerin devamının üzerine, Allah Tealâ’nın ekleyeceği süre hariç, müminler orada sürekli olarak kalacaklardır.”²⁸⁰

Diğer bir grup da görüşünü şöyle açıklamıştır: “Bu istisna, ölüm ile tekrar dirilme arasında, mü’minlerin cennette bulunmadıkları süreyi anlatmaktadır ve bu zaman dilimi de berzaktır. Bu durak yerinden sonra mü’minler huld cennetine gireceklerdir. Dolayısıyla cennete gidecek olanlar, berzah hayatı süresince bu sonsuz nimetten uzak kalmış olacaklardır.”²⁸¹

Başka bir grup da şöyle demiştir: Allah Tealâ müminler için ebedîlik sözü vermiştir. Bununla birlikte bundan Allah’ın dilemesi hariç denilerek istisna yapılmıştır. Bu, cennette kalışın ebedî oluşunun Allah’ın iradesine bağlı olduğunu göstermek içindir. Buradaki istisna, Hz Peygamber’e hitabeden şu ayetlere benziyor:

(وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ)

²⁷⁸ Hûd, 11/108.

²⁷⁹ İbn Kayyım, *a.g.e.*, s. 481.

²⁸⁰ Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Cami’u’l-Beyân an Te’vil-i Ayi’l-Kur’an*, (Çeviren: Kerim Aytakin-Hasan Karakaya), Hisar Yayınevi, İstanbul 1996, IV/522.

²⁸¹ İbn Kayyım, *a.g.e.*, s. 481.

“*Hakikaten biz dilersek sana vahyettiğimizi ortadan kaldırırız.*”²⁸² Bir diğer ayette:

(فَإِنْ يَشَأِ اللَّهُ يُخْتِمْ عَلَىٰ قَلْبِكَ)

“*Allah dilerse senin kalbini mühürler*”²⁸³ denilmiştir. Yine başka bir ayette:

قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ

“*De ki: Eğer Allah dileseydi, onu size okumazdım*”²⁸⁴ ifadesi yer almaktadır. Böylece Allah Tealâ, kullarına her işin kendi iradesi ile olduğunu söylemiş, dilediği şeylerin gerçekleşeceğini, dilemediklerinin ise olmayacağını haber vermiştir.²⁸⁵

Konuyla ilgili Elmalılı Hamdi Yazır (v. 1942) da tefsirinde bu duruma dikkat çekerek şöyle söylemektedir: Cennetin devamı ve ebediliği, Allah Tealâ’nın vücut-i zâtisi gibi kendinden değildir, Allah’ın dilemesine bağlıdır. Yani Allah Tealâ dilerse böyle olmayabilir. Nitekim cehenneme giren herkes orada ebedi kalmayacaktır, günahkâr müminler bir müddet cehennemde kaldıktan sonra cennete girecekler ve saadete erecekler. Veya Allah katında burada sözü edilen cennet saadetinden daha büyük saadetlere de sahip olabileceklerdir.²⁸⁶

Nitekim bir kısım bahtiyarlar cennetten daha yüksek mertebelere yükselecek, (وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ) “*Allah’ın rızası ise (hepsinden) daha büyüktür*”²⁸⁷ ve

(وَأُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ)

“*Yüzler vardır ki, o gün ıslıl ıslıl parılayacak, Rablerine bakacaklardır. (O’nu görecektir.)*”²⁸⁸ ayetlerinin sırrına mazhar olacaklardır.

Fakat bu gibi istisnalarla cennetin genel gidişinde bir son veya bir kesinti olabileceği vehmine düşülmemelidir.²⁸⁹

²⁸² İsrâ, 17/86.

²⁸³ Şurâ, 42/24.

²⁸⁴ Yunus, 10/16.

²⁸⁵ İbn Kayyım, *a.g.e.*, s. 481.

²⁸⁶ Elmalılı, *a.g.e.*, V/13.

²⁸⁷ Tevbe, 9/72.

²⁸⁸ Kıyamet, 75/22-23.

²⁸⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, V/13.

Hûd suresindeki kayıt ya (فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا) “(Onlar) cennette ebedi kalacaklardır” cümlesinden hâl veya (إِلَّا شَاءَ رَبُّكَ) “Rabbinin dilediği hariç” cümlesinden temyizdir. Cennetin hâli olduğu takdirde, cennet ve nimetlerinin kesintisiz olduğunu açıkça belli eder.

Nitekim (أُكْلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا) “Onun (cennetin) yemişleri ve gölgesi sürekli”²⁹⁰ ayeti de bunu desteklemektedir. Temyiz olduğunda ise, cennetin üstünde ve müstesna bir surette ilahi meşiyetle ilgili olan rıdvan nimetinin kesintisiz olduğunu açıklar, aynı zamanda cennetin sonsuz olduğuna da işaret eder. Zira buradan anlaşılır ki, ahiret hayatında böyle kesintisiz ve sürekli bir ihsan vardır. O halde buna karşılık bazı kesintili kişiler olsa bile kesintisiz bir ihsanın gerçekleşebilmesi için dahi, ahiretin sonsuz ve edebî olması gerekir. Bu ise cenneti kaplayan ahiret göklerinin ve yerinin sonsuza dek devamlı olmasını gerektirir. Şu halde (مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْذُودٍ) “kesintisiz ihsan” işaretiyle (مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ) “gökler ve yer durdukça” ifadesindeki ebediliği de açıklamış olur.²⁹¹

O halde ayetteki (مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ) “gökler ve yer durdukça” kaydının da sonsuza dek demek olduğu kendiliğinden anlaşılır. Bu durumda “kesintisizlik” kaydının cehennemle ilgili ayette değil de cennetle ilgili olan ikinci ayette vurgulanmasından dolayı, bazı kimselerin “Cennet sevabı ebedîdir, fakat cehennem azapları genellikle bir yerden sonra bitecektir, kesilecektir” şeklinde düşünmeleri doğru değildir.²⁹²

Hûd suresindeki istisna ile ilgili yukarıda aktardığımız tüm görüşler birbirine yakın ifadelerdir. Bu görüşler şu şekilde birleştirebilir: “Allah Tealâ cennete gireceklerin, orada olmamalarını irade buyurduğu bir müddet hariç, daima orada

²⁹⁰ Ra’d, 13/35.

²⁹¹ Elmalılı, *a.g.e.*, V/13.

²⁹² Elmalılı, *a.g.e.*, V/13-14.

bulunacaklarını haber vermiştir. Cennette olmadıkları zaman dilimi, dünyada geçirdikleri, sırat üzerinde iken geçirdikleri veya bir kısmının bir müddet cehennemde geçirdiği süre olabilir. Yani ayetin bu kısmı yoruma açıktır.²⁹³

Cennetin ebediliğini vurgulayan diğer bazı ayetler ise şöyledir:

(وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ
خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا)

“İnanıp, iyi işler yapanları da, içinde ebediyen kalmak üzere girecekleri, zemininden ırmaklar akan cennetlere sokacağız.”²⁹⁴

(مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكْلُهَا دَائِمٌ
وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا)

“Takvâ sahiplerine vâdolan cennetin özelliği (şudur): Onun zemininden ırmaklar akar. Yemişleri ve gölgesi süreklidir. İşte bu, (kötülüklerden) sakınanların (mutlu) sonudur.”²⁹⁵

(لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ)

“Onlara orada (cennet ehli) hiçbir yorgunluk gelmeyecek ve onlar oradan çıkarılmayacaklardır.”²⁹⁶

(إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ)

“Şüphesiz bu (cennet), bizim verdiğimiz rızıktır. Ona bitmek ve tükenmek yoktur.”²⁹⁷

²⁹³ İbn Kayyım, a.g.e., s. 481.

²⁹⁴ Nisa, 4/57; Benzer ayetler için bkz. Nisa, 4/122; Maide, 5/119; A'raf, 7/36; Tevbe, 9/22; Teğabûn, 64/9; Beyyine, 98/8.

²⁹⁵ Ra'd, 13/35.

²⁹⁶ Hicr, 15/48.

²⁹⁷ Sâd, 38/54.

Görüldüğü gibi, yukarıda zikrettiğimiz ayetlerle birlikte, daha pek çok ayet, cennetin ebedîliği konusunda bizlere delil oluşturmaktadır. İlgili ayetlerde cennetin ebedî olduğu açık bir şekilde ifade edilmiş ve te'vile ihtiyaç kalmamıştır. Çünkü bu ayetleri her okuyan, burada cennetin ebedî olduğunun açıkça ifade edildiğini kabul edecektir.

Yine cennetin ebedîliğine en büyük delillerden birisi de, Hûd sûresinde cehennem azabı için ebedîyet kaydı yer almadığı halde, cennet hayatı için (عَطَاءٌ غَيْرَ

مَجْدُودٍ) “tükenmeyen ve kesintiye uğramayan bir lütuf”²⁹⁸ ifadesinin kullanılmış

olmasıdır. Bu cennetin ebediyetini kesinleştiren önemli bir delildir.

Cennet ve nimetlerinin sonsuz olduğuna dair ayetlerin yanında konuyla ilgili birçok hadis de mevcuttur. Bunlardan bazıları şöyledir:

Hz. Peygamber: “Cennet ehli! Siz ebedî yaşayacaksınız. Sizin için ölüm yoktur. Siz sonsuza dek sağlıklı olacaksınız, hastalanmayacaksınız. Siz sürekli nimet içerisinde olacaksınız ve asla bu nimetlerden mahrum kalmayacaksınız.”²⁹⁹ buyurmuştur.

Diğer bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu nakledilmektedir: “Cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme girdikten sonra, melekler benekli bir koç getirirler ve onu cennet ehli ile cehennem ehlinin ikamet yerinin arasına koyarlar. Bir ses, “Bunu tanıyor musunuz?” der. Cennet sakinleri korkuyla, cehennemlikler ise sevinçle bakar ve hep birden cevap verirler: “Evet ölümdür.” Bu koç kesilir ve: “Ey cennet ehli, orada ebedî olarak ölümsüz bir şekilde yaşayın”³⁰⁰ denir.

Görüldüğü gibi, cennetin ebedîliği, hem naklen sabit, hem aklen caiz, hem de fitraten lazımdır. Onun ebedîliğinin naklen sabit olduğunu, bahsettiğimiz ayet ve hadislerde gördüğümüz gibi, aklen de caiz olduğunu yine ondan bahseden ayetlerdeki izahlardan tespit etmek mümkündür. Zira cennet, insanın her an hayalini

²⁹⁸ Hûd, 11/108.

²⁹⁹ Tirmizî, Tefsir, 39, s. 730-731.

³⁰⁰ Buhari, Rikak 50, XIV/6455; Müslim, Cennet 40, IV/2188; Cennet 43, IV/2189; İbn Mace, Zühd 39, II/1447.

kurduğu güzel nimet ve mükâfatlarla donatılmıştır. Ve yine cennet, insanın sonsuzluk isteğine tam manasıyla cevap verebilen fikrî özelliklerine uygun bir ödül yeridir.³⁰¹

Neticede diyebiliriz ki, cennetin ebedîliği meselesi incelenirken ona ait delil ve bilgiler sathî tarzda heva ve hevesin anladığı manada değil de gerçek ve akıl, nakil, fitrat üçgeninde ifade ve maksadına uygun tarzda anlaşılırsa, bu hususta hiçbir problem olmadığı da görülür. Aksi takdirde nakil ve fitrattan yoksun bir şekilde, sadece akılla meseleleri çözmeye çalışmak, hem insanı hataya sevkeder, hem de aklın fitrata uygun hareket etmemesine neden olur. Zira aklın fitratı, onu kapasitesi kadar kullanmaktır. Dolayısıyla bu ölçüyü dikkate alan, bu meselede “cennet ebedîdir” görüşünü rahatlıkla kabul eder.³⁰²

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi cennetin ve nimetlerinin ebedîliği hususunda İslam bilginleri ittifak halindedir. Buna karşın cehennem ve azaplarının ebedîliği meselesi ile ilgili tartışmalar çok önceleri olduğu gibi halen de devam etmektedir.

Buraya kadarki kısımda cennet ile nimetlerinin ebedî olduğunu ortaya koyan görüş ve delillere yer vermeye elimizden geldiğince gayret ettik.

“Cehennem ve Azaplarının Fani Olduğu Görüşü” başlığı altında ise asıl tartışmaların yaşandığı cehennem ve azaplarının ebedîliği konusunda, bu yerin ve azaplarının bir gün son bulacağı fikrini savunanların görüşlerini değerlendirmeye gayret edeceğiz.

2) Cehennem ve Azaplarının Fani Olduğu Görüşü

Cehennem veya azaplarının sonsuzluğu konusu İslam’dan önceki inanç sistemlerinde tartışılmıştır. Dinler Tarihi alanında önemli incelemeleriyle bilinen Makdisî, uhrevi cezanın mevcudiyetini benimsemeyen hiçbir din mensubunun bulunmadığını ve genellikle cezanın hak edildiği kadar devam edip bir gün sona ereceğinin kabul edildiğini söyler.³⁰³

³⁰¹ Kaysıcı, *a.g.e.*, s. 311.

³⁰² Kaysıcı, *a.g.e.*, s. 314.

³⁰³ el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir, *el-Bed’ ve ’t-târih*, Bağdat, t.y., I/199.

Sâbiiler’le Brahmanizm’e mensup olanların cehennem azabının 700 devir (asır) süreceğine ve bir gün mutlaka sona ereceğine inandıkları nakledilir.³⁰⁴

Kur’an-ı Kerim, Yahudilerin azabın sayılı günler devam ettikten sonra sona ereceğine inandıklarını haber vermiştir.³⁰⁵ Ancak bu akîde Ahd-i Atik’te bulunmayıp, Hz. Musa’dan yedi asır sonra vuku bulan Bâbil esareti sırasında ve sonraki devirlerde İran kültürü, Hıristiyanlık ve İslamiyet’in etkisiyle oluşan ahiret inancının bir sonucudur.³⁰⁶

Ahiret inancının kesin olarak yer aldığı Hıristiyanlıkta ise azabın ebedi olacağı kabul edilir. Nitekim Ahd-i Cedîd’de, “Fani olan yiyecekler için değil, ebedî hayatta bâki olan yiyecekler için çalışın”³⁰⁷ denilmiştir.

İslam literatüründe ise cehennemın sonsuzluğu ile ilgili tartışmalar hicri birinci asra kadar gitmektedir. Bu bağlamda cehennemın sonsuz olmadığını ilk iddia eden kişinin Cehm b. Safvan (ö. 130/747) olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.³⁰⁸ Cehm b. Safvan’a atfedilen bu görüşe göre Allah Tealâ dışında hiçbir varlık baki kalma vasfına haiz olamaz. Nasıl ki ezelde hiçbir şey Zât-ı Bârî ile beraber değildi ise, ebedde de böyle olacak, Allah’tan başka mevcut bulunmayacaktır. Başta Ebu’l-Hasan Eş’arî (v. 324/935) olmak üzere pek çok müellif Cehm’in bu görüşünün cennet ve cehennemın sona ereceği manasına geldiğini söylemişse de Cehm’in Allah Tealâ’yı tenzih konusunda ortaya koymak istediği bu kendine has ilkeyle ahiret hayatının son bulacağını özel olarak kastetmemiş olabileceği de ifade edilmiştir.³⁰⁹

Diğer yandan daha önce değindiğimiz gibi bu konuyla ilgili olarak Ebu’l-Huzeyl el-Allâf’a (ö. 235/849) atfedilen bir diğer görüşe göre de, ahiret hayatı için mutlak bir yok oluş söz konusu olmasa da cennet ve cehennem halkının hareketleri bir gün sona erecek ve onlar bu hareketsizlik hali içerisinde ebediyen kalacaklardır.³¹⁰

³⁰⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, DİA, İstanbul 1992, IV/305.

³⁰⁵ Bkz. Âl-i İmran, 3/24.

³⁰⁶ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, DİA, İstanbul 1992, IV/305.

³⁰⁷ Yuhanna, 6/27; Matta, 25/31-34.

³⁰⁸ İbn Kayyim, a.g.e., s. 485; Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, DİA, IV/305.

³⁰⁹ Kaya, Veysel, İzmirli İsmail Hakkı’nın Cehennemın Sonluluğu Hakkındaki Risalesi, UÜİFD, Cilt:18,Sayı:1, 2009, s. 530-531.

³¹⁰ el-Eş’arî, a.g.e., s. 340.

Bizim burada üzerinde duracağımız husus, kâfirlere uygulanacak olan azabın ebediliği olacaktır. Bu konuda her ne kadar Cehm b. Safvân ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf dışındaki bütün İslam bilginlerinin bu azabın ebediliği hakkında ittifak ettiği nakledilirse de³¹¹ esasında konu ile ilgili tam olarak bir ittifak veya icmâdan söz etmek oldukça zor görünmektedir. Çünkü İslamiyet'in ilk dönemlerinden günümüze kadar, farklı görüşleri benimseyen âlimler vardır.³¹²

a) Cehennem Fani Olduğunu Söyleyenlerin Fikirleri

Cehm b. Safvan ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'tan sonra cehennemın sonsuzluğu hakkındaki tartışmaları alevlendiren ve kendilerinden sonra kabul ve red babında birçok eser yazılmasına neden olan İbn Teymiyye (ö. 728/1327) ve öğrencisi İbn Kayyım el-Cevziyye (v. 751/1350) olmuştur.³¹³

İbn Teymiyye'nin cehennem hayatı ve mahiyeti hakkındaki görüşleri eserlerinin değişik yerlerinde işlenmiş olmakla birlikte, onun sadece cehennemın sonsuzluğu konusu ile ilgili bir risalesi³¹⁴ de vardır. İbn Kayyım da büyük ölçüde bu risaleyi temel alarak ahiret hayatı hakkındaki *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâf* isimli kitabının bir bölümünü³¹⁵ cehennemın ebediliği meselesine ayırmıştır.

Cennetin ebediliği kadar net olmayan ve asırlardan beri tartışıla gelen bu konunun iki ana görüş etrafında şekillendiğini görüyoruz.

1) Cehennemın fani olması ve böylece de kâfirlerin ateşten çıkması.

2) Cehennem ehli olan kâfirlerin cehennemde ebedî kalacağı ve dolayısıyla cehennemın de ebedî olduğu görüşü.

³¹¹ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 340.

³¹² Topaloğlu, Bekir, "Cehennem", *DİA*, VII/232.

³¹³ Kaya, *a.g.m.*, s. 531.

³¹⁴ İbn Teymiyye, *er-Red alâ men kâle bi fenâi'l-cenne ve'n-nâr ve beyânu'l-akvâl fi zalik* (Nşr. Muhammed b. Abdillâh es-Semherî), Daru Belensiyeti'r-Riyad, Riyad 1995. www.ahlalhdeeth.com. Bu risale İbn Kayyım'ın meşhur eserine kaynaklık etmesine rağmen, çok daha az tanınan bir eser durumundadır. Ve risalede gerek İbn Teymiyye'nin gerekse İbn Kayyım'ın azabın sonluluğu yönündeki kanatleri oldukça açıktır.

İbn Kayyım el-Cevziyye'nin aktardığına göre, kendisi hocası İbn Teymiyye'ye cehennemın sonsuzluğu konusunu sormuş, İbn Teymiyye de problemin büyük ve oldukça müşkil olduğunu ima etmiş; daha sonraki zamanlarda da öğrencisinin bu isteğini göz önüne alarak bahsettiğimiz risaleyi kaleme almıştır. İbn Kayyım, *Şifâ'u'l-alil fi mesâili kaza ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lil*, (Tahkik: Seyyid Muhammed Seyyid), Daru'l-hadis, Kahire 2005, s. 467.

³¹⁵ *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâf*, "Fî ebediyyeti'l-cenne ve ennehâ lâ tefnâ ve lâ tebid", s. 480-528.

Cehennem ve azaplarının ebediliği ile ilgili sekiz görüş bulunmaktadır. Bu görüşler şöyledir:

1) Cehenneme giren bir daha oradan çıkamayacak, sonsuza dek orada kalacaktır.

2) Cehennemlikler ebediyyen orada kalırlar, fakat bir müddet azap gördükten sonra, bir nevi bağışıklık kazanarak elem duymayacak hale gelirler.

3) Cehennemdekiler belli bir zamana kadar azap görecekler, ardından oradan çıkacaklar ve yerlerine oraya başkaları gelecektir.

4) Cehennemliklerin tamamı cehennemden çıkar, cehennemde azap gören kimse kalmamasına rağmen cehennem, ateş olarak devam eder.

5) Cennet ve cehennem fanidirler çünkü sonradan yaratılmışlardır.

6) Mutlak bir yok oluş gerçekleşmeyecek, fakat cennet ve cehennem ehlinin hareketleri bir gün son bulacak ve onlar bu hareketsizlik (sükûn) içerisinde ebediyyen kalacaklardır.

7) Allah Tealâ cehennem için belli bir süre tayin etmiştir. Sonunda cehennem sona erecek ve azabı ortadan kalkacaktır.

8) Müminler cehennemden çıkar, kâfirlerin azabı ise sonsuza kadar devam eder.³¹⁶

Bu görüşlerden birincisi, Haricilere ve Mu'tezîleye aittir. Çünkü onlar, cehenneme giren bir daha oradan çıkamaz, ebedî kalır düşüncesini savunurlar. Bu düşüncenin temelinde özellikle Mu'tezîle için "el menzile beyne'l-menzileteyn"e bağlı olarak ortaya çıkan tevbe etmeden ölen büyük günah sahibinin, cehennemde sürekli kalacağı ve oradan asla çıkamayacağı fikri vardır.

İkinci görüş olan cehennemliklerin bir süre azap gördükten sonra, ateşe bağışıklık kazanacağı şeklinde özetlenen telakkinin sahibi, kaynakların çoğunda Muhyiddin İbnü'l-Arabî (v. 638/1240) olarak gösteriliyorsa da³¹⁷ benzer bir fikrin hicri II. Asrın sonlarında vefat etmiş olan Hişam b. Hakem'de mevcut olduğu

³¹⁶ Topaloğlu, Bekir, "Cehennem", *DİA*, VII/231. Bu görüşü bir sonraki başlıkta değerlendirmeye gayret edeceğiz.

³¹⁷ İzmirli, *a.g.e.*, s. 328.

nakledilir. O şöyle der: “Cehennemlikler cennetin haline dönüşürler, akılları başlarından gider, kendilerini kaybederler ve sarhoş, baygın bir hale gelirler.”³¹⁸

Bittîhiyye adı verilen fırka mensupları da cehennemden ebedi olarak devam edeceğini, fakat burada bulunanların zamanla içinde buldukları ortama intibak edeceklerini ve bu şekilde cehennemden azap yeri olmaktan çıkıp içinde bulunanların nimet göreceği, ebedi bir yurt haline dönüşeceğini kabul etmişlerdir.³¹⁹

Futûhât’ın çeşitli bölümlerinde konuya işaret eden İbnü’l-Arabî, Fusûsu’l-Hikem’de cehennemdeki azaba dair görüşünü kesin ifadelerle ortaya koymuştur. Buna göre cehennem ehli cehennemde oldukları halde, nimete kavuşacaklardır. İkabın müddeti bittikten sonra, cehennem, orada bulunan kimseler için hoş bir mekân olacaktır.³²⁰ Derinin kızarma zamanı bitince, cehennemlikler acıyı hissetmeyecekler, ateş sona erecektir. Böylece Allah Tealâ, onları öldürecek (hareketsiz hale getirecek) ve ateşin bedenlerine yaptığı şeyi duymayacaklardır. Cennet ehlinin yaşamasına karşılık, cehennem ehli cehennemde ölmeyecek ve yaşamayacaktır. Onların nimetlenmesi, ateşte uyuyan kimsenin nimetlenmesi gibidir.³²¹

Cehennemdeki azabın biteceği iddiasını Allah’ın rahmetiyle de ilişkilendiren İbnü’l-Arabî, eziyetin zail olacağını ifade ettikten sonra, rahmetin devamlı olması ve gazabın kalkması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü Allah Tealâ’nın fazlı ile, rahmetin bütün varlığı kapsamı gerekmektedir.³²²

Bununla birlikte İbnü’l-Arabî’nin bu konuda, el-Fütûhatü’l-Mekkiyye’de azabın ebediyetiyle ilgili açıklamalarında mütereddid olduğu söylenmiştir. Dolayısıyla kendisinin, nasların cehennem ile sakinlerinin ebediyetini kesin bir ifade ile belirttiğine kani olmakla birlikte, ilahi rahmetin gazabını aşkın olması ve bazı ayetlerin delaleti sebebiyle azabın devamlı olmayacağı, bir anlamda araya bazı dinlenme dönemlerinin gireceği şeklinde bir yorum getirmek istemiştir, şeklinde değerlendirmeler de bulunmaktadır.³²³

³¹⁸ Pezdevî, *a.g.e.*, s. 239.

³¹⁹ el-Eş’arî, *a.g.e.*, s. 475, 543; Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/305.

³²⁰ İbn Arâbî, Muhyiddîn, *Fusûsu’l-Hikem*, Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 1980, s. 169.

³²¹ İbn Arâbî, Muhyiddîn, *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*, Beyrut 1994, I/678.

³²² İbn Arâbî, Muhyiddîn, *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*, VIII/11.

³²³ Şa’rânî, *a.g.e.*, II/163, 165; Topaloğlu, Bekir, “Cehennem”, *DİA*, VII/232.

Abdülvehhâb eş-Şa'rânî (v. 973/1565) bir yandan İbnü'l-Arabî'nin bu tereddüdünden, diğer taraftan Sünnî alimlerin çoğunluğunun kesin tavrından etkilenmiş olmalıdır ki İbnü'l-Arabî'nin görüşünün Ehl-i sünnetle paralel olduğunu ispat etmek maksadıyla telif ettiği eserinde, Fusûsu'l-Hikem ve el-Fütûhât'ta bu görüşü belirten ibarelerin başkaları tarafından sonradan eklendiğini, bu sebeple kendisinin yazdığı el-Fütûhât muhtasarına bu tür fikirleri dahil etmediğini söylemektedir.³²⁴

İmam Rabbânî ise Mektûbât isimli eserinde İbnü'l-Arabî'yi şöyle eleştirmektedir: “İbnü'l-Arabî'nin, ﴿رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ “*Ve Rahmetim her şeyi kuşatır*”³²⁵ ayetine dayanarak cehennem ehlinin cezasının ebedi olmadığı şeklindeki görüşü hatalıdır. Zira dünyada rahmet, bütün mümin ve kâfirleri kapsasa da ahirette yalnızca müminleri kapsar. Nitekim kâfirler, ahirette rahmetin kokusunu dahi koklayamazlar. İbnü'l-Arabî'nin ileri sürmüş olduğu görüş, pek çok ayete de aykırıdır. Şayet durum İbnü'l-Arabî'nin dediği gibi olsaydı, Allah Tealâ, kâfirlerin ebedi olarak cehennemde kalacağı şeklindeki sözünden dönmüş olurdu. Hâlbuki Allah Tealâ, ne müminlere yönelik va'dinden, ne de kâfirlere yönelik va'idinden döner.³²⁶

Üçüncü görüşe göre oradakiler belli bir zamana kadar azap olunacaklar, sonra oradan çıkacaklar ve arkalarından onların yerine başkaları gelecektir. İşte bu görüşü Yahudiler Hz. Peygamber'e (s.a.v.) aktarmışlar, Peygamber efendimiz, onlara yalan söylediklerini belirtmiştir.³²⁷

Nitekim Allah Tealâ onların bu sözlerinin gerçeği yansıtmadığını Kur'an-ı Kerim'de şöyle açıklamıştır:

³²⁴ Topaloğlu, Bekir, “*Cehennem*”, *DİA*, VII/232.

³²⁵ A'râf, 7/156.

³²⁶ İmam Rabbânî, Ahmed el-Fârûkî es-Serhendî, *Mektûbât*, Arapçaya çev. Muhammed Murad el-Menzilevî, Demir Kitabevi, İstanbul 1963, I/271; 1/ 266. mektup, (1/643 vd); Kartal, Abdullah, *İmam-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi ve Tarihsel Arkapları*, UÜİFD, Sayı: 2, 2005, XIV/69; Çelik, İsa, İmam Rabbânî Perspektifinden İbnü'l-Arabî'ye Tenkidî Bir Yaklaşım, *Tasavvuf Dergisi*, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı II), Sayı: 23, 2009, s. 173.

³²⁷ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 489.

وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ عَهْدَهُ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ بَلَى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“İsrailoğulları: Sayılı birkaç gün müstesna, bize ateş dokunmayacaktır, dediler. De ki (onlara): Siz Allah katından bir söz mü aldınız-ki Allah sözünden caymaz-, yoksa Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz? Hayır! Kim bir kötülük eder de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar.”³²⁸

Bu ayeti yorumlayan Muhammed Abduh, Yahudilerin bu düşüncelerine dikkat çeker ve onları eleştirir. Ona göre, Yahudilerin bu düşüncesi altında, azabı küçük görme ve alaya alma fikri yatmaktadır. Zira Yahudiler, soylarının peygamberlere dayanması iddiasıyla böyle bir yargıya varmışlar ve bunun kendilerini kurtaracağına inanmışlardır. Dolayısıyla her kim, dinin getirdiği cezayı kendisi için geçerli görmez veya onun hak edenlere gelmeyeceğini söylerse, kendi nefsinde, dinin emir ve yasaklarının saygınlığını yitirir ve aldırmandan günahlara batar. İşte İslam ve diğer semavi dinlerden ayrılan milletlerin durumu böyledir.³²⁹

Yine diğer bir ayette Allah Tealâ Yahudilerin bu görüşünün bir yanılğı olduğunu açıkça ortaya koymuştur:

(الَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ وَغَرَّهُمْ فِي دِينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ)

(Resulüm!) “Kendilerine Kitap’tan bir pay verilenleri (Yahudileri) görmez misin ki, aralarında hükmetmesi için Allah’ın kitabına çağrılıyorlar da, sonra içlerinden bir grup cayararak geri dönüyor. Onların bu tutumları: Bize ateş, sadece

³²⁸ Bakara, 2/80-81.

³²⁹ Çelik, a.g.e., s. 13.

sayılı günlerde dokunacaktır, demelerinin bir sonucudur. Onların vaktiyle uydurdukları şeyler de dinleri hakkında kendilerini yanıltmıştır.”³³⁰

İşte bu cehenneme biraz girip çıkacağız görüşü Yahudilere aittir. Ve bu fikrin yanlışlığı ayetlerde net bir biçimde ortaya konmuştur. İbn Kayyim Yahudilerin cennete asla giremeyeceğini söylemekte ve şu ayetlere yer vermektedir³³¹:

(وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنَ النَّارِ)

“Onlar ateşten çıkamazlar”³³²

(كَلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا)

“Oradan (cehennemden) her çıkmak istediklerinde geri çevrilirler.”³³³

(لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا)

“Öldürülmezler ki ölsünler, (cehennemin) azabı da onlara bir an olsun hafifletilmez.”³³⁴

(وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّىٰ يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ)

“Ve (onlar), deve iğnenin deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir!”³³⁵

Dördüncü görüşe göre kâfirler oradan çıkarlar, cehennem yine ateş olarak kalır, fakat içinde artık azap gören kimse kalmamıştır. Bu görüşün kim tarafından savunulduğu kaynaklarda zikredilmemiştir. Kur’an ve sünnet aynı şekilde bu düşünceyi de reddetmektedir.³³⁶

Cehm b. Safvan’ın savunucusu olduğu beşinci görüşe göre cehennem fani olacaktır. Çünkü ona göre hâdis olan hiçbir nesne ve olay sonsuz olarak devam edemez.³³⁷ Bu görüşe daha önce detaylı bir şekilde yer vermiştik.

³³⁰ Âl-i İmrân, 3/23-24.

³³¹ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 490.

³³² Bakara, 2/167; aynı ifade için bkz. Hicr, 15/48.

³³³ Secde, 32/20.

³³⁴ Fatır, 35/36.

³³⁵ A’raf, 7/40.

³³⁶ İbn Kayyim *Hâdî*, s. 490.

³³⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/305.

Altıncı görüşe göre mutlak bir yok oluş gerçekleşmeyecek, fakat cennet ve cehennem ehlinin hareketleri bir gün sona erecek ve onlar bu hareketsizlik (sükûn) içerisinde ebediyen kalacaklardır.³³⁸ Bu görüş Ebu'l-Huzeyl el-Allâf'a aittir.³³⁹

Yedinci görüşe göre Allah Tealâ cehennemi sona erdirecektir. Çünkü O, cehennem için belli bir süre tayin etmiştir, sonunda cehennem nihayete erer, azabı da ortadan kalkar.³⁴⁰

Bu görüşün, içlerinde Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Abbas'ın da aralarında bulunduğu sekiz kadar sahabî ile tabîîn ve onları takip eden nesillerden önemli bazı âlimlerle İbn Teymiyye ve onun yolunu benimseyenlerden oluşan bir grup âlim tarafından savunulduğu söylenmiştir.³⁴¹

Nitekim İbn Kayyım'ın tespitine göre İbn Teymiyye, cehennemın fenâ bulacağı ve dolayısıyla kafirlerin dahi azaptan kurtulacağı fikrini sahabeden, Hz. Ömer, İbn Mes'ud, Ebu Hureyre gibi şahıslara nispet etmektedir.³⁴²

İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın alevlendirdiği bu tartışmadan sonra konu ile ilgili müstakil eserler kaleme alınmış ve reddiyeler yazılmıştır. Mesela, Takiyyüddîn es-Subkî (v. 756) *el-İ'tibâr bi Bekâi'l-Cenneti ve'n-Nâr* isimli eserini İbn Teymiyye'nin bahsettiğimiz risalesine cevap olarak yazmıştır. Ondan yüzyıllar sonra Emîr es-San'ânî (v. 1242/1826), *Ref'u'l-Estâr li ibtâli edilleti'l-Kâilîn bi fenâi'n-Nâr* adlı reddiye ile meselenin üstüne bir defa daha gitmiştir. Bu ikinci eser, Selefi ve İbn Teymiyye'nin takipçisi olan el Albânî tarafından tahkik ve neşredilmiştir. El-Albânî de orada İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyım'ın hatalı olduğunu açıkça itiraf etmiştir.³⁴³

³³⁸ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 340.

³³⁹ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 490.

³⁴⁰ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 491.

³⁴¹ Topaloğlu, Bekir, "Cehennem", *DİA*, VII/232; Yavuz, Yusuf Şevki, "Azap", *DİA*, IV/305, 307, 308. Şunu belirtmemiz gerekir ki, burada olduğu gibi İbn Teymiyye ve İbn Kayyım tarafından sahabe ve tabîînden nakledilen rivayetlere istinaden, seleften bazı ulemanın azabın ebedi olmadığı görüşünü benimsediklerini iddia etmek bizce doğru değildir. Çünkü bu tür rivayetlerin sıhhatinde birtakım problemler olduğu gibi, ilgili rivayetlerin, kâfirlerin cehennemden çıkacağı manasına gelmeleri de kesin görünmemektedir ve ilgili rivayetlerde müminlerin mi yoksa kâfirlerin mi kastedildiği, âlimler arasında yapılan izahlardan da anlaşılacağı gibi, net değildir. Rivayetlerin sıhhati ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz: Kaya, a.g.m., s. 41-42 (63. dipnot).

³⁴² İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 491.

³⁴³ Bkz. es-San'ânî, Muhammed b. İsmail el-Emîr, *Ref'u'l-Estâr li ibtâli edilleti'l-Kâilîn bi fenâi'n-Nâr*, (Nşr. Muhammed Nasiruddîn el-Albânî), Beyrut 1984, s. 5-52.

Bununla birlikte İbn Teymiyye'nin cehennemden fena bulmayacağına dair bir kanaatte olduğunu gösterir nakillerin varlığından da söz edilmektedir.

Bahsi geçen nakillere örnek teşkil etmesi açısından İbn Teymiyye'den nakledilen şu sözler son derece dikkat çekicidir:

İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*'da, “Yedi şey vardır ki bunlar ölmeyecek, fena bulmayacak ve yokluğu tatmayacaktır: Cehennem ve sakinleri, Levh, Kalem, Kürsî, Arş” şeklindeki rivayetin sahih olup olmadığı tarzındaki bir soruya verdiği cevapta şöyle der:

“Bu haber, bu lafızla Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözü değildir; o, âlimlerden birine ait bir sözdür. Bu ümmetin selefi, imamları ve sair Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat şu itikattadırlar: Mahlûkat arasında yok olmayacak ve tamamen fena bulmayacak varlıklar vardır. Cennet, Cehennem, Arş vd. varlıklar böyledir. Mahlûkatın tamamının fena bulacağını, Cehm b. Safvan ve Mu'tezile'den ve benzerlerinden kendisine muvafakat edenler gibi, bidatçi kelamcılardan bir grup dışında söyleyen olmamıştır. Bu, Allah Tealâ'nın kitabına, Resulünün sünnetine ve ümmetin selefinin ve imamlarının icmama aykırı batıl bir sözdür. Nitekim bu hususta cennet ile ehlinin ve daha başka varlıkların bekasına delalet (eden deliller) vardır ki, bu sayfa, bu noktanın zikri için yeterli değildir. Kelamcılardan ve felsefecilerden çeşitli kesimler, bütün mahlûkatın fena bulmasının mümteni (muhal) olduğuna, akli delillerle istidlal etmiştir. Vallahu a'lem.”³⁴⁴

İbn Kayyım, cehennemden ebedi olmadığını, ilerde açıklayacağımız üç ayet ekseninde ileri sürmüştür ve Kur'an'da azabın devamını ifade eden ayetleri, cehennemden devamından ayırmıştır. Ona göre, cehennem var oldukça azap devam edecektir.³⁴⁵

³⁴⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Riyad 1991, XVIII/307;Krş. Sifil, Ebubekir, “İbn Teymiyye ve İbnü'l-Kayyım'ın Cehennemden Ebediliği Meselesindeki Görüşünün Tespiti”, *İnkışaf Dergisi*, Eylül-Kasım 2006, s. 35 vd. Ayrıca İbn Hazm, üzerinde icma bulunan meseleleri zikretmek amacıyla kaleme aldığı *Merâtibü'l-İcmâ*'da “beka-i nar” meselesini de zikretmiş ve şöyle demiştir: “... Cehennemden hak olduğunda, buranın ebedi bir azap yurdu olduğunda, kendisinin de içindekilerin de sonsuz ve ebedi olarak devam edip, fena bulmayacağına ittifak etmişlerdir.” Bu esere, *Nakdu Merâtibü'l-İcma* adıyla bir tenkit yazmış olan İbn Teymiyye'nin yukarıdaki satırlar hakkında tek kelime etmemiş olması da bu konuda farklı düşünmediğini gösteren önemli bir noktadır” diyenler de olmuştur. Bkz. San'ânî, *a.g.e.*, (Albânî'nin mukaddimesi), s. 23; Sifil, *a.g.m.*, s. 35 vd.

³⁴⁵ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 494-495.

Cehennemdeki azabın sürekli olmayacağı görüşünü benimseyen İbn Kayyım, Kur'an'daki azabın devamı yönündeki tespitleri ve cehenneme girenlerin oradan çıkamayacağına dair ifadeleri görmezlikten gelmemiştir. Fakat o, cehennemin mekân olarak harap olacağını, böylece azabın da son bulacağını düşünmektedir.³⁴⁶ Fakat cehennemden çıkanların ise gideceği yer ya da onların daha sonraki durumları da problemlidir. Çünkü Kur'an, onların cennete giremeyeceklerini net bir şekilde ortaya koymuştur.³⁴⁷ Bununla birlikte kabul edilmelidir ki, Kur'an, mekân vurgusu ile ele aldığı cehennemin ebedi olduğunu da beyan etmiştir.³⁴⁸

Cehennemin bir gün son bulacağını yakın dönemdeki savunucularından olan Musa Carullah, (ö. 1949) ilahi rahmetin mümin, kâfir herkesi kuşattığını, hiçbir kimsenin ebediyen cehennemde kalmayacağını savunur.³⁴⁹

Aslında Musa Carullah'ın yaptığı şey, İbnü'l-Arabî ile İbn Teymiyye'nin görüşlerini birleştirmek olmuştur.³⁵⁰ Nitekim İbnü'l-Arabî'ye göre, cehenneme giren kimselere bir müddet sonra ateş, tabîî bir şey haline gelecek, hatta ondan zevk almaya başlayacaklardır. İbn Teymiyye ise Allah Tealâ'nın her şeye bir müddet tayin ettiği gibi, cehenneme de bir zaman biçtiğini, kendisinin dilediği bir zamanda işlevini sona erdireceğini söylemiştir.³⁵¹

Musa Carullah'ın bu görüşüne karşılık, son şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954), *Yeni İslam Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi* isimli eserini yayınlamış, Musa Carullah'ın *Rahmet-i İlahiye Burhanları* adlı eserde öne sürdüğü fikirleri ve o fikirlerle ilgili delilleri eleştirmiştir.³⁵²

Mustafa Sabriye göre ise Musa Carullah, öne sürdüğü fikirlerini delillerden hareketle oluşturmamıştır. Aksine o, sahip olduğu bir ön yargıyı, birtakım zorlama tevillerle doğrulama yoluna gitmiştir.³⁵³

³⁴⁶ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 494-495.

³⁴⁷ Maide, 5/72.

³⁴⁸ Bkz. Nisa, 4/121; İbrahim, 14/21; Fussilet, 41/48; Şûra, 42/35.

³⁴⁹ Görmez, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef*, TDV Yayınları, Ankara 1994, s. 154-155.

³⁵⁰ Görmez, *a.g.e.*, s. 156.

³⁵¹ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 489-491.

³⁵² Musa Carullah'ın konu ile ilgili görüş ve delilleri ile Mustafa Sabri'nin bu husustaki tenkidlerine ilerde genişçe yer vereceğiz.

³⁵³ Sabri, Mustafa-Bigiyef, Musa Carullah, *İlahi Adalet (Rahmet-i İlahiye Burhanları)*, Sadeleştiren: Ömer h. Özalp, İstanbul 1996, s. 241.

Musa Carullah'ın kullandığı delilleri genel Ehl-i Sünnet bakış açısına göre eleştiren Mustafa Sabri,³⁵⁴ onun kaynakları arasında olan İbnü'l-Arabî ve İbn Kayyim'ı da, konuyla ilgili fikirleri açısından eleştirmektedir.³⁵⁵

Hilmi Ziya Ülken (v. 1974) de Musa Carullah'ın bahsedilen fikirlerinin oluşmasında, Rusyada yaşayan Müslümanların karşılaştıkları sıkıntılara değinerek, şu tespiti yapmaktadır: “Musa bu mücadeleye Rusya'da İslamlarla Ruslar arasındaki dini gerginliği gevşetmek ve İslamlar arasında taassubu ve dini toleranssızlığı azaltmak hedefiyle girmiş bulunuyordu.”³⁵⁶

Hilmi Ziya'nın bu ifadeleri, Mustafa Sabri'nin Musa Carullah ile ilgili ilk tespitini ve onu önyargılı davranmakla ithamını doğruladığı söylenebilir.

Fakat Musa Carullah'ın bu şekilde itham edilmesi bir yana, onun dışında daha başka kimseler de cehennem azabının ebedi olmadığını iddia etmiştir. Bu iddialar özellikle son dönem Müslüman düşüncesinde açık bir şekilde yer almıştır.

Nitekim İzmirli İsmail Hakkı (v. 1946), bu konuya dair yazdığı *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkîkât*³⁵⁷ isimli risalesinde ve *Yeni İlm-i Kelam* isimli eserinde mesele ile ilgili görüşlerine yer vermiş ve azabın ebedi oluşunu ilahi hikmetle telif edilemez bulmuş, azabın devamlı olmayacağını öne sürmüştür.³⁵⁸

İzmirli, cehennem fani olacağı görüşünün Hz. Ömer, Abdullh b. Mes'ud, Ebu Hureyre, Ebu Said gibi kişilerden nakledildiğini, tefsir ve hadis imamlarından Abd b. Humeyd ve Şâ'bî'nin de bu paralelde fikir beyan ettiklerini, her ne kadar bu

³⁵⁴ Sabri, Mustafa-Bigiyef, Musa Carullah, *a.g.e.*, s. 119 vd.

³⁵⁵ Sabri, Mustafa-Bigiyef, Musa Carullah, *a.g.e.*, s. 165 vd.

³⁵⁶ Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998, s. 280.

³⁵⁷ İSAM K. nr: 011105. Elyazma olan bu risalenin başında “İstanbul Daru'l-Fünûn Matbaası 1341” bilgisi bulunmaktadır. “Müderres-i muhterem İzmirli İsmail hakkı Bey Efendi Hazretlerinin Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkîkâtıdır” ibaresi konulmuş; ardından “Yazan: İlahiyat talebesinden Keskinoğlu Muhammed Râşid” kaydına yer verilmiştir. Bu ilk sayfadan anlaşıldığı kadarıyla İzmirli, eserini bir öğrencisine dikte ettirmiş olup 31 sayfadan oluşan bu eser, henüz matbaa harfleriyle basılmadan ham bir şekilde kalmıştır. Bkz. Özervarlı, M. Sait, “İzmirli İsmail Hakkı”, DİA, İstanbul 2001, XXIII/531-532.

İzmirli, neşremediği eserlerini sevdiği bazı talebelerine tevdi ettirmiştir. Bu eser de onlardan biri olmalıdır. Bkz. Birinci, Ali, “İsmail Hakkı İzmirli” (1869-1946) Bir İlim Adamının Hikayesi”, Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç, Ankara 2001, s. 714-Dipnot 111.

³⁵⁸ İzmirli, *Nârın Ebediyeti ve Devamı Hakkında Tedkîkât*, Daru'l-Funûn Matbaası, İstanbul 1341, s. 5; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, s. 328.

görüşün az taraftarı varsa da, râcih (tercih edilen) görüşün bu olduğunu beyan ederek bir nevi kendi kanaatini de böylece açıklamış olmaktadır.³⁵⁹

İzmirli'ye göre ahirette sonu gelmeyen azap, Allah Tealâ'nın hikmetiyle bağdaşmaz. Çünkü uhrevi azap dünyada imtihan ve belalarla nefisleri terbiye edilemeyen insanların arınması için konulmuştur ve bunun da bir süresi olmalıdır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de cehennemde kalmanın Allah'ın dilemesine bağlanması, cennet için yapılan sonsuzluk nitelemesinin cehennem hakkında farklı bir konumda tutulması ve Selef'ten itibaren bazı âlimlerin belli bir süreden sonra azabın kalkabileceğini söylemesi, sonsuz azap konusunda ihtiyatlı davranmayı gerektirmektedir.³⁶⁰

Çağdaş düşünürlerden Muhammed İkbal (v. 1938) ise konuyla ilgili şöyle demektedir: “İslam dininde insanoğlu ebediyyen lanetlenmiş değildir. Bazı ayet-i kerimelerde cehennem ile ilgili bahiste geçen “hulûd” kelimesi, bizzat Kur'an-ı Kerim'in açıklamasına göre zaman müddeti anlamına gelmektedir.³⁶¹ Zaman, insan şahsiyetinin tekâmülü konusundan uzak olamaz. İnsan karakteri daha iyisini, daha mükemmelini bulma peşinde olup, bunun yeni bir şekil almasında zamana ihtiyaç vardır. O halde, Kur'an-ı Kerim'in ifade ettiği cehennem, intikam ateşiyle yanmakta olan bir Allah'ın kullar için hazırlamış olduğu ebedi bir işkence çukuru değildir.”³⁶²

Muhammed İkbal'e ait görüşün benzerinin Ömer Rıza Doğrul (v. 1952) tarafından da benimsendiği ifade edilmiştir.³⁶³

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız görüşe paralel olarak konu ile ilgili şunlar da söylenmiştir:

“Azabın nasıllığına gelince şunu bilmeliyiz ki, kutsal metinlerin o arada Kur'an'ın çizdiği azap tabloları sembolik işaret türündendir. Bizim âlemin üç boyutlu şartına bağlı anlayışımız, ölüm sonrasını bize anlatmak için kullanılan ifadelerin gerçek anlamlarını belirlememize anlam vermez. Küfre sapanların ateşe sarılacağını, derileri yanıp piştikçe azabı tatsınlar diye yeni derilerle donatılacakları

³⁵⁹ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelam*, s. 328.

³⁶⁰ Özervarlı, M. Sait, “İzmirli İsmail Hakkı”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/534.

³⁶¹ Bkz. Nebe, 78/23.

³⁶² İkbal, *a.g.e.*, s. 169.

³⁶³ Çelik, *a.g.e.*, s. 100.

söylenmektedir. Bu ifadeye bakarak biz, tanıdığımız fırınlarda kızartılan insan manzaralarını düşünemeyiz. Çünkü cehennem de bir eğitim, tekâmül aracıdır.”³⁶⁴

Yakın dönemdeki kelamcılarının çoğu, azabın sonsuza dek devam edeceği görüşünü doğru bulmaz. Muhammed Abduh da azabın ebedi olmadığı kanaatini taşımaktadır.³⁶⁵ İbn Kayyim’ın, azabın ebedi olmadığı iddiası için öne sürdüğü delillere tefsirinde genişçe yer ayıran Reşit Rıza (v. 1935) da³⁶⁶ cehennemin yok olacağına imkânına inanma temayülü göstermiştir.³⁶⁷

Muhammed Esed (v. 1992), cehennemin son bulacağını düşünenlerdendir. Ona göre, “Bazı büyük Müslüman kelamcılarının bazı ayetlerden³⁶⁸ (ayrıca Hz. Peygamber’in birçok sahih hadisinden) çıkardıkları sonuca göre, sonsuza kadar sürecek olan cennet nimetlerinin tersine, günahkârların öteki dünyadaki azabı Allah Tealâ’nın rahmetinden dolayı sınırlı kalacaktır.”³⁶⁹ Fakat Esed’in referans olarak gösterdiği hadis, kâfirlerin cehennemden çıkacağını değil, hardal tanesi kadar dahi iman olanların cehennemden çıkacağını haber vermektedir.³⁷⁰

Süleyman Ateş de Esed’e paralel bir görüş ortaya koymuş ve tefsirinde şunları söylemiştir: “Merhametlilerin en merhametlisi Allah, altmış, yetmiş yıllık bir ömrün cezasını milyarlardan da fazla, hiç zamansız yapmaz. (وَجَزَا سَيِّئَةً سَيِّئَةً)

(مِنْهَا) “Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür”³⁷¹ Yani ceza işlenen suç

kadardır. Fazlası zulüm olur. Allah Tealâ zulümden münezzehtir.

(لَا يَبْنِيَنَّ فِيهَا أَحْقَابًا) “Orada çağlar boyu kalırlar”³⁷² ayetinde belirtildiği üzere

³⁶⁴ Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur’an’daki İslam*, İstanbul 1992, s. 560.

³⁶⁵ Abduh, Muhammed, *el-A’mâlü’l-Kâmile*, (Nşr. Muhammed Amâre), Beyrut 1973, III/460; Krş. Özervarlı, M. Sait, *Kelamda Yenilik Arayışları* (XIX yüzyıl sonu XX yüzyıl başı), İSAM Yayınları, İstanbul 1998, s. 119-120.

³⁶⁶ Reşit Rıza, *a.g.e.*, VIII/69 vd.

³⁶⁷ Salih, Subhi, *a.g.e.*, s. 178.

³⁶⁸ Bkz. En’am, 6/128; Hûd, 11/107.

³⁶⁹ Esed, Muhammed, *Kur’an Mesajı* (Meal-Tefsir), Çevirenler: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 2002, s. 254.

³⁷⁰ Esed’in yaklaşımı ile ilgili olarak bkz. *a.g.e.*, s. 1226. Hadisle ilgili olarak bkz. Buhari, İman, 15.

³⁷¹ Şura, 42/40.

³⁷² Nebe, 78/23.

suçlular, suç derecelerine göre cehennemde devirlerce, milyonlarca yıl kalsalar da sonunda azaptan kurtulurlar”³⁷³

Yine Ateş, kâfirlerin bir gün cehennemden çıkacağı umulur der ve şöyle devam eder: “... İşte nasıl büyük günah işleyen mümine, yapılacağı bildirilen sonsuzluk azabı sonunda kaldırılıyorsa, kamu cehennem halkı için olan “hulûd” azabı da öyle kaldırılır. Çünkü vaîd ve te’bid arasında bir fark yoktur. (Esasen ayetlerdeki te’bid ve hulûd, sonsuzluk değil, uzun çağlar, devirler anlamındadır). Nefsine rahmeti öngören, rahmeti gazabını geçmiş bulunan merhametlilerin en merhametlisi Allah’ın bu ezeli rahmeti gereği, bir gün kamu cehennem halkından azabı kesmesi de umulur. Eğer kâfir, Allah’ın rahmetinin ne derece bol olduğunu bilseydi, O’nun rahmetinden umut kesmezdi.”³⁷⁴

Daha önce zikrettiğimiz gibi Bayraktar Bayraklı da, sonlu günah işleyen insanoğlunun sonsuz azaba çarptırılmasının, Allah’ın merhametine ters düşeceği ve Allah’tan başka hiçbir şeye sonsuzluk sıfatı verilemeyeceği düşüncesinden hareketle cehennemin sonsuz olamayacağı kanaatini taşıdığını görmekteyiz.³⁷⁵

Cehennemin son bulacağını söyleyenlerin görüşlerine değindikten sonra, şimdi de konu ile ilgili öne sürülen delilleri değerlendirmeye çalışacağız.

b) Cehennemin Fani Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

İbn Kayyım, cehennemin ve dolayısıyla oradaki azabın devam etmeyeceği iddiasını ispatlamak için kapsamlı sayılabilecek delillendirme faaliyetinde bulunmuştur. Gerek İbn Kayyım’ın gerekse cehennem ve azaplarının son bulacağını söyleyen diğer düşünürlerin bu husustaki delillerini şöyle sıralayabiliriz:

1) Yüce Allah, cennet nimetlerinin devamını, bekasını, bitip tükenmeyeceğini haber vermiş, fakat cehennem hakkında, ehlinin orada muhalled (sürekli) olduklarını, oradan çıkamayacaklarını, ne ölecekleri ne de yaşayacaklarını, üzerlerine kapılarının kapatılıp sürgüleneceğini; azabın sargın, dolaşık, oturaklı,

³⁷³ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, IV/332.

³⁷⁴ Ateş, *a.g.e.*, IV/337-338.

³⁷⁵ Bayraklı, *a.g.e.*, IX/ 315-316.

usanmaz olduğunu söylemiş, ama bitip tükenmeyeceğini söylememiştir. İki ifade arasındaki fark açıktır.³⁷⁶

Kâfirlerin cehennemden çıkmayacaklarını ve azaplarının hafifletilmeyeceğini bildiren ayetler ise, cehennemin yok olmayacağını değil, cehennemin var oldukça azabın devam edeceğini gösterir.³⁷⁷ Nitekim cehennem yok olunca azabın devam etmesi mümkün değildir. Binaenaleyh mutlak olan bu nevi ayetleri dikkate alarak azabın hiçbir zaman sona ermeyeceğine hükmetmek isabetli sayılmaz.³⁷⁸

2) Üç ayette cehennemden söz ederken, onun ebedi olmadığı anlamını veren bir ifade kullanılmıştır. Bunlar:

(النَّارُ مَثْوًى لَكُمْ ۖ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ)

“Allah’ın dilediği hariç, içinde ebedi kalacağınız yer, ateştir”³⁷⁹,

فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ
السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا
فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرَ
مَجْدُودٍ

“Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onların (öyle feci) nefes alıp vermeleri vardır ki. Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedi kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır. Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar orada ebedi kalacaklardır. Bu (nimetler), bitmez, tükenmez bir lütuftur”³⁸⁰ ve

(لَا يَبِثْنَ فِيهَا أَحْقَابًا)

³⁷⁶ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 503.

³⁷⁷ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 500-501.

³⁷⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/307.

³⁷⁹ En’am, 6/128.

³⁸⁰ Hûd, 11/106-108.

“(Azgınlar), orada çağlar boyu kalırlar”³⁸¹ ayetleridir.

Hûd suresinde geçen “gökler ve yer” kelimelerinden kastedilen, dünya hayatındaki gökler ve yerdir. Çünkü ayetin devamında belirtilen Allah’ın dilemesine bağlı istisna kaydı bunu göstermektedir. Eğer karşı grubun iddia ettiği gibi ahiretteki gökler ve yer kastedilmiş olsaydı, bu istisna aynı zamanda ahiret hayatının da sona ereceğini ifade etmiş olurdu. Hâlbuki ahiret yurdunun ebedi olduğunda, Cehm b. Safvan ve Ebu’l-Huzeyl el-Allâf gibi isimler dışında bütün İslam âlimleri ittifak etmişlerdir. Gerek bu ayette gerekse konuyla ilgili Nebe suresinde geçen ayette³⁸² söz konusu edilen şakiler ve azgınlardan maksat, asi müminler değil, kâfirlerdir. Çünkü Nebe suresinde yer alan ayetin devamında azgınlardan azaba çarptırılmalarının sebebi açıklanmış, onların ahirette hesaba çekileceklerine inanmayan ve Allah’ın ayetlerini yalanlayan kimseler oldukları bildirilmiştir.³⁸³

Hûd suresindeki³⁸⁴ şakilerden maksat da kâfirlerdir.³⁸⁵ Zira şaki, tevhid ehli statüsü içinde mütalaa edilemez. Bunlar gibi cehennemde kalışları Allah’ın dilemesine bağlı kılınan kişilerin de kâfir olduklarını, bizzat kendilerinin itiraf ettiği ifade edilmiştir.³⁸⁶ Nebe suresindeki ayette yer alan “ahkâb” kelimesi ise “peş peşe gelen sonsuz devirler” manasına alınamaz. Çünkü bu, azlık bildiren çoğul (cem’u’l-kille) kelimelerinden olup sonlu yılları ifade eder.³⁸⁷

Ayrıca Hûd suresinde³⁸⁸ kâfirlere verilecek azabın göklerle yer var olduğu sürece devam edeceği bildirildikten sonra, “ancak rabbinin dilediği müstesna” buyrulmuşsa da bu istisna ile Allah Tealâ’nın azap süresini uzatmayı mı yoksa kısaltmayı mı irade edeceğine dair bilgi yoktur. Bununla birlikte aynı istisna, ardından gelen ayette cennet ehli hakkında da yapıldıktan sonra ayetin devamında “*Bu (nimetler), bitmez, tükenmez bir lütuftur*” denilerek cennet hayatının sonsuzluğu, kesin olarak ortaya konmuştur ki cehennem ve azapları hakkında böyle bir beyan yoktur. Buna göre 107. ayette yer alan, kâfirlerin azap süresi ile ilgili istisna, ilahi

³⁸¹ Nebe, 78/23.

³⁸² Nebe, 78/23.

³⁸³ Nebe, 78/26-28.

³⁸⁴ Hûd, 11/107.

³⁸⁵ Bkz. Tâhâ, 20/123; el-A’lâ, 87/11-12.

³⁸⁶ En’am, 6/128-130.

³⁸⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/306.

³⁸⁸ Hûd, 11/107.

iradenin günün birinde bu azabı sona erdireceği, devamındaki ayette geçen cennet ehli hakkındaki istisna ve bunun devamındaki açıklama ise ilahi iradenin cennet hayatını ebediyen sürdürme yönünde tecelli edeceği fikrini vermektedir. Bu yorum, Allah'ın rahmetinin her şeyi kuşatmış olduğu müjdesine daha uygundur.³⁸⁹

Nitekim ashaptan Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Amr, Ebu Said el-Hudri de söz konusu ayetteki istisna kaydını bu şekilde yorumlamış ve cehennemden bir gün sona ereceğini kabul etmişlerdir. Bahsi geçen sahâbîlerle bunların görüşüne uyan bir kısım tabiîn, bahsi geçen iki muhkem ayetin cehennemde kalışı, “ebed” ve hulûd” kelimeleriyle mutlak olarak ifade eden bütün vaîd ayetlerini tahsis ettiğini kabul etmişlerdir.³⁹⁰

Bu durumda kâfirlerin cehennemden çıkmayacaklarını ve azaplarının hafifletilmeyeceğini bildiren ayetler ise cehennemden yok olmayacağını değil cehennem var oldukça azabının devam edeceğini gösterir. Yani cehennem yok olunca azabın devam etmesi mümkün değildir. Binaenaleyh mutlak olan bu nevi ayetleri dikkate alarak azabın hiçbir zaman sona ermeyeceğine hükmetmek isabetli olmaz.³⁹¹

3) Azabın ebedi olacağı konusunda ümmetin ihtilafı vardır. Zira ashap, tabiîn, tebeü't-tâbiîn ve her asrın ulemasından az da olsa bir grup azabın ebedi olmadığı görüşünü savunmuşlardır. Öyleyse bu görüş bid'at değildir.³⁹²

4) Allah Tealâ, kıyamet gününde cennet için yeni bir halk yaratıp onları cennete sokacağını bildirmiş, fakat cehennem hakkında böyle bir haber gelmemiştir. Gerçi ravi, cennet hakkındaki bu ifadeyi, cehennemden durumunu anlattıktan sonra zikretmiştir ama bu, ravinin rivayetteki hatasıdır. Buhârî, bu vasfın cennet hakkında olduğunu tasrih etmiştir:

Hadisin aslı şöyledir: “*Cennet ile ateş (cehennem, Allahın huzurunda) tartışırlar. Ateş: Bana büyüklenenler, zorbalık yapanlar gönderiliyor, ben daha üstün kıldım, diyerek cennete karşı övünür. Cennet de: Neden hep bana halkın zayıfları, horlanan insanları geliyor? Der. Yüce Allah cennete:*

³⁸⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/306.

³⁹⁰ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/306.

³⁹¹ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 492-498.

³⁹² İbn Kayyim, , *Hâdî* s. 500.

—*Sen benim rahmetimsin, seninle dilediğim kullarıma rahmet ederim, der. Ateşe de der ki:*

—*Sen de benim azabımsın, seninle de dilediğim kullarıma azabederim.*

İkisi de dolar ama ateş dolmak bilmez. Nihayet Allah Tealâ, gelip de ayağını ateşin üstüne koyunca ateş: Yeter, yeter! der, etrafı toplanır, büzülür. Allah hiçbir yaratığına zulmetmez. Cennete gelince Allah onun için yeni bir halk yaratır.”³⁹³

Ahmed İbn Hanbel (v. 241/855)’in Müsnedinde bu hadisin son kısmı daha açıktır: “*İçine insanlar atıldıkça cehennem: Daha yok mu? der. Nihayet Yüce Allah, ona gelip ayağını koyunca cehennem: yeter, der. Cennete gelince halkı, Allah’ın kalmalarını istediği kadar orada kalırlar. Sonra Allah, onun için dilediği bir halk yaratır*”³⁹⁴

5) Cennet Allah’ın rahmetinin, cehennem gazabının gereğidir. Allah’ın rahmeti, gazabına galiptir, onu geçer. Nitekim Ebu Hureyre’nin rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber: “*Allah varlıkları yarattığı zaman, yanında, Arş’in üstüne koyduğu bir kitaba şunu yazdı: rahmetim gazabımı yenecektir!*”³⁹⁵ Bu durumda rızası gazabını geçmişse, rızanın gereği ile gazabın gereğini bir tutmak doğru olmayacaktır.³⁹⁶

Kaldı ki rahmeti bütün varlıkları kuşatmış olan Allah, yaratıklarına rahmet sıfatıyla muamele edeceğini vaad etmiş,³⁹⁷ rahmetinin dünyada olduğu gibi ahirette de gazabını geçeceğini haber vermiş,³⁹⁸ yüce zatını güzel isim ve sıfatlarıyla tanıtırken kullarına karşı şefkatli olduğunu ısrarlı bir şekilde vurgulayan isim ve sıfatları bulunduğu dikkat çekmiştir.³⁹⁹

6) İlahi rahmet dünyada gazabını aşmıştır. Yüce Allah, rahmet sıfatıyla tecelli ederek kullarını hayat sahnesine çıkarmış, kendilerine türlü nimetler vermiş, günah işlemelerine rağmen lütfunu esirgememiştir. Eğer günahlarından dolayı kullarını

³⁹³ Buhârî, Tevhid 25, XVI/7322.

³⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, III/13.

³⁹⁵ Tirmizi, Da’avât 9, s. 768; İbn Mace, Mukaddime 13, I/63.

³⁹⁶ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 504.

³⁹⁷ En’am, 6/12; Mü’min, 40/17.

³⁹⁸ Buhari, Tevhid 55, XVI/7426.

³⁹⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/307.

cezalandırarak olsaydı dünyada canlı bir varlık bırakmazdı.⁴⁰⁰ Dünyada her yaratığa şamil olan bu ilahi rahmet, ahiretteki rahmetin yüzde biri olduğuna göre⁴⁰¹ ahiretteki rahmetinin gazabını aşmaması nasıl mümkün olur.⁴⁰²

Azap ebedi olursa ve ilahi rahmet kâfirleri kapsamına almazsa, bu rahmetin her şeyi kuşattığı ve gazabı aştığı nasıl söylenebilir.⁴⁰³

7) Esmâ-i Hünsâdan, inkarcılarla isyankarları cezalandıracağına işaret eden “müntakîm” ile eş anlamda “kahrâr” ismi dışında kalanlar Yüce Allah’ın affediciliğini, müşfik, rahmân ve rahîm oluşunu tekit eden isimlerdir. Esmâ-i Hünsâ içinde gafûr, gaffâr, rahmân ve rahîm isimleri bulunmasına karşılık muâkîb (ceza veren), gadbân (gazap eden) ve muazzib (azap eden) isimlerinin yer almayışı, cehennem ve azaplarının ebedi olmadığını gösteren bir delil olarak kabul edilmelidir. Zira rahmet, O’nun zatından ayrılmayan kadîm ve ezeli bir sıfattır. Azap ise, O’nun isim ve sıfatlarından olmayıp kulların yaptıkları kötülöklere karşılığını veren “adl” sıfatına bağılı fiilin bir sonucudur.⁴⁰⁴

8) Rahmet ve rahmetin gereğı olan şey, bizzat maksuddur. Bunların kendisi istenir, var olması arzu edilir. Ama gazabın kendisi ve gereğı bizzat arzu edilen şey değildir. Bunlar, başka bir nedenle (ıslah ve terbiye etmek maksadıyla) arzu edilir. Gazap ve gereğı, gaye değil, vasıta olduğu için rahmet ve gereğı, gazap ve gereğine galiptir.⁴⁰⁵

9) Cehennem, mü’minleri korkutmak, günahkârları ve suçluları hatalarından temizlemek için yaratılmıştır. Şayet kul, burada nâsuh tevbesiyle günahlarından temizlenirse, ahirette ateş ile temizlenmesine gerek kalmaz. O da kendilerine:

(سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ)

“Selam size! Tertemiz geldiniz. Artık ebedi kalmak üzere girin buraya”⁴⁰⁶ denilecek olan iyilerle beraber bulunur. Fakat burada tevbe ile temizlenmeyen ruhlar,

⁴⁰⁰ Bkz. Nahl, 16/61; Fâtır, 35/45.

⁴⁰¹ Bkz. Buhari, Rikak 19, XIV/6399.

⁴⁰² İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 509-510.

⁴⁰³ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 264; İzmirli, *Nârın Ebediyeti ve Devamı Hakkında Tedkîkât*, s. 9, 30.

⁴⁰⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/307.

⁴⁰⁵ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 504-505.

⁴⁰⁶ Zümer, 39/73.

kirlerinden temizlenmek için ateşe atılırlar. Onların ateşte kalması, kirlerinden arınmalarını sağlar. Çünkü ateş, temizleyicidir. Kirlerden tam temizlenince de ateşten çıkarılırlar. Nitekim Allah Tealâ kullarını, kendisini birleme istidadıyla yaratmıştır. Şayet onlar dünyada bu kabiliyetleri üzere kalsalar, tevhidden ayrılmazlar. Fakat çeşitli nedenler bu fitratı bozar. Bundan dolayı da cehenneme girecek insan sayısı, cennete girecek olanlardan daha fazladır.⁴⁰⁷

Bununla birlikte Allah Tealâ, gereksiz yere kullarına azap etmekten zevk almaz. Nitekim ayette;

﴿لَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعِدَابِكُمْ أَنْ شَكَرْتُمْ وَأَمَّنْتُمْ﴾

“Eğer siz iman eder ve şükrederseniz, Allah size neden azap etsin”⁴⁰⁸

denilmiştir. Kullar, üzerinde yaratıldıkları doğal dini bozup ruhlarını kirlettiklerinden dolayı, o ruhların temizlenmesi gerekmektedir. İşte cehennem, ruhlara sinen şirk, günah kirlerini giderip onları temizlemek için yaratılmıştır. Ama azabı gerektiren sebep ortadan kalkınca azabın kendisi de kalkar, sadece rahmetin gereği olan cennet kalır.⁴⁰⁹

10) Allah’ın her işi, hikmet, rahmet ve adaletten kaynaklanır. Allah boş iş yapmaz, zulmetmez. Allah bu tür eksikliklerden münezzehtir. Böyle olunca, Allah’ın kullarına azap etmesi, ruhlarına yapışan kirlerin giderilmesi için, rahmetinin gereği ise, bu azabın hikmeti açıktır. Azap bu hikmete dayalı olduğuna göre arzu edilen hikmet gerçekleşince azap da kalkar. Kendisinin sonsuzluğu gibi, kullara sonsuzca azap etmek, Allah’ın hikmetine aykırıdır. Şayet azap, kulların kendi yararları için yapılıyorsa, sonsuzca azap içinde kalmaları onların yararına değildir. Eğer azap, velilerinin nimetlerini daha da artırmak için yapılıyorsa, bu da azabın ebedi olmasını gerektirmez. Allah’ın velileri, atalarının, evlatlarının, eşlerinin sürekli azap içinde kalmasından huzur duymazlar.⁴¹⁰

11) Allah Tealâ, azap ettiklerine, bu azaptan önce rahmet etmiştir. Çünkü onları rahmetiyle yaratmış, beslemiş, büyütmüş, sağlıkla yaşatmış, doğru yola

⁴⁰⁷ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 505.

⁴⁰⁸ Nisa, 4/147.

⁴⁰⁹ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 505-506.

⁴¹⁰ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 516-517.

iletmek için onlara elçiler göndermiştir. Gazap ve azap sebepleri, rahmet sebeplerinden sonra gelir. Allah'ın yaratıklarına rahmeti, gazabından öncedir.⁴¹¹

İnsanları günahları sebebiyle cezalandırmak yerine affetmek, adalet yerine lütufla muamele etmek Allah Tealâ'ya daha çok yaraşır. Nitekim O, bütün günahları affedeceğini müjdelemiştir. Şirki bağışlamayacağını beyan etmesi ise affetme tarzının değişik olmasıyla ilgili bir husustur. Yani bazı günahları azap etmeden affeder, şirki de azap ettikten sonra affeder.⁴¹²

Zira Allah'ı inkâr edip ona ortak koşmanın kul üzerindeki menfi tesirlerini gidermek azap etmeyi gerektirebilir. Uzun devirler boyunca uygulanan azap sonunda hastalığın iyileşmesi ve günah kirlerinin temizlenmesiyle azabın da sona ermesi gerekir. Zira azap böyle bir gaye taşıyorsa maksat hasıl olmuştur, kahrının tecellisi gibi bir sebepten ötürü ise o da gerçekleşmiştir. Buna göre ebedi olarak devam edecek elim bir azapta hiçbir hikmet ve fayda yoktur. Allah ise hikmetsiz ve abes iş yapmaktan münezzehtir.

Buna ilaveten Kur'an-ı Kerim'de inkârcıların yeniden dünyaya gönderilmeleri halinde bile küfür ve isyanlarına devam edeceklerinin belirtilmesi, uzun devirler boyunca azap görmelerinden önceki durumlarıyla ilgilidir. Asırlarca azap gördükten sonra kâfirlerin inkâra devam etmeleri muhtemel değildir, çünkü ateş onların inkârcı halini yok edecektir. Aksi takdirde inkârın insana ait zâti bir vasıf kabul edilmesi ve bu sebeple insanın ondan sorumlu tutulmaması gerekir.⁴¹³

12) Azaptan söz eden ayetler onu “bir gün”ün azabı olarak niteler. “Bir gün”ün süresi hakkında çeşitli görüşler ileri sürmek mümkün olsa da “gün”ün belirli bir zaman parçası olduğu muhakkaktır. Buna karşılık naslar cennet nimetleri için “bir günün nimeti” tarzında bir ifade kullanmamaktadır. Bu da azabın geçici, nimetinsene devamlı olduğunu gösteren delillerden biridir. Bununla birlikte sahih hadislere göre kıyamet günü, elli bin yıldır. Azap ehlinin azap içinde kalma süreleri de suçlarına göre değişir.⁴¹⁴

⁴¹¹ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 517.

⁴¹² Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 304.

⁴¹³ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/307.

⁴¹⁴ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 518.

13) Kur'an-ı Kerim, kötülüğün cezasının misli bir ceza olacağını bildirmektedir. Öyleyse Allah'a ömür boyu isyan eden bir kulun geçirdiği bu ömre karşılık sonsuza dek azap görmesi zulüm olur.⁴¹⁵

Nitekim ebedi olarak sürecek azap, ilahi adalete aykırıdır. Çünkü kısa bir ömür içinde işlenen sonlu günahlara verilecek olan cezanın da sonlu olması gerekir. Allah Tealâ, verecekleri cezaların suçlara denk olmasını kullarına emretmiş ve cezalandırmada aşırı gitmelerini yasaklamışken kendisinin, ebediyete nispetle çok kısa bir süreyi kapsayan dünya hayatında suç işleyenleri, sonu gelmeyen bir azapla cezalandırması makul değildir.⁴¹⁶

14) Sonsuzca azap edeceği yaratıklar yaratması, hâkimlerin hâkimi, adillerin adili Allah'ın hikmetine uygun değildir. Kuluna azabı da aslında yine onun kendi yararınadır. Azapta Allah'ın bir yararı olamaz. Dünyada kullarının yararı için koyduğu şer'i cezaların bir miktarı olduğu gibi, ahiretteki azabın da bir miktarı olmalıdır.⁴¹⁷

15) Yüce Allah'ın büyük günah işleyen müminlere hulûd azabı vaat etmesi, bunu te'bid (ebedilik) ile de kayıtlaması, bu azabın bir gün kesilip bitmesine aykırı değildir. Nitekim Yüce Allah:

(وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا وَلَهُ عَذَابٌ

مُهِينٌ)

“Kim Allah'a ve Peygamberine karşı isyan eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar ve onun için alçaltıcı bir azap vardır”⁴¹⁸ demiştir.

İşte nasıl büyük günah işleyen mümine uygulanacağı bildirilen sonsuzluk azabı, sonunda kaldırılıyorsa, kamu cehennem halkı için olan hulûd azabı da öyle kaldırılır. Çünkü iki va'îd ve te'bid arasında bir fark yoktur (esasen ayetlerdeki te'bid ve hulûd, sonsuzluk değil, uzun çağlar, devirler anlamındadır). Nefsine rahmeti ön

⁴¹⁵ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 518; Bayraklı, *a.g.e.*, s. IX/316.

⁴¹⁶ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/308.

⁴¹⁷ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 518-519.

⁴¹⁸ Nisa, 4/14.

gören, rahmeti gazabını geçmiş bulunan merhametlilerin en merhametlisi Allah'ın bu ezeli rahmeti gereği, bir gün bütün cehennem halkından azabın kesilmesi de umulur. Eğer kâfir Allah'ın rahmetinin ne derece bol olduğunu bilseydi, o'nun rahmetinden ümidini kesmezdi. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Allah rahmeti yarattığı gün, onu yüz rahmet yaptı, doksan dokuz rahmeti kendi yanında bıraktı, yaratıklara sadece bir rahmet verdi. Eğer kâfir, Allah katında bulunan bütün o rahmeti bilmiş olsa, cennetten ümidini kesmezdi; mümin de Allah katında bulunan bütün azabı bilseydi ateş (e girmeyeceğin)den emin olmazdı.”⁴¹⁹

16) Bazı hadislerde belirtildiğine göre⁴²⁰ cennete girecek olanlar işledikleri ameller sebebiyle değil, Allah'ın rahmet ve ihsanı sayesinde bu nimete nail olacaklardır. Buna göre cehennem ehlinin de ilahi bir lutfâ mazhar olmaları gerekir.⁴²¹

17) Azap, inkâr ve isyan edenlere yönelik bir vaiddir. Ehl-i sünnet âlimlerinin de kabul ettiği gibi Allah'ın vaîdinden dönmesi mümkün olup bu, lütfkârlığına ve affediciliğine daha uygundur. Nitekim Cenâb-ı Hak Kur'an'da va'dinden dönmeyeceğini açıkladığı halde vaîdinden dönmeyeceğini bildirmemiştir. Şu halde vaîdini yerine getirip getirmemesi ilahi iradesine bağlıdır. Vaîdinden dönen övgüye layık olur. Allah Tealâ ise her türlü övgüye en çok layık olandır. Yerine getirilmesi ile getirilmemesi açıkça belirtilmeyen bir vaîdde bulunması ise insanları kötülükten alıkoyup iyiliğe yönelmelerini sağlama gayesine yönelik olmalıdır.⁴²²

18) Hadislerde, hiçbir hayır işlemeyen ve azaptan kurtulmak isteğinde bulunan cehennemliklerin buradan çıkarılacakları bildirilmiştir.⁴²³ Bunu bütün azap görenlere genellemek mümkündür.⁴²⁴

Görüldüğü gibi cehennem ve azaplarının bir gün sona ereceğini söyleyenler bazı ayetlere, özellikle En'am ve Hûd surelerinde yer alan istisnalara⁴²⁵,

⁴¹⁹ İbn Mace, Mukaddime 13, I/63.

⁴²⁰ Bkz. Buhâri, Rikâk 18, XIV/6396-6397; Müslim, Münafikun 71, IV/2169.

⁴²¹ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, DİA, IV/307.

⁴²² Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, DİA, IV/307.

⁴²³ Buhârî, Tevhid 24, XVI/7301 ; Tirmizî, Sıfatü Cehennem, 10, 584.

⁴²⁴ İbn Kayyim, Hâdî, s. 501.

⁴²⁵ En'am, 6/128; Hûd, 11/106-108.

ayrıca Nebe suresinde “sınırlı bir zaman dilimi” anlamına gelen “ahkâb” kavramına, adalet ilkesine ve ilahi rahmetin gazabını kuşattığı inancınca dayanırlar.⁴²⁶

Şimdi de cehennem ve azaplarının ebedi olduğunu söyleyenlerin delillerini incelemeye çalışacağız.

C. CENNET ve CEHENNEMİN İKİSİNİNDE EBEDİ OLDUĞU GÖRÜŞÜ

Cehennemin ve kâfirlere uygulanacak olan azabın ebediliği konusunda her ne kadar Cehm b. Safvân ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf dışındaki bütün İslam bilginlerinin bu azabın ebediliği hakkında ittifak ettiği nakledilirse de⁴²⁷ esasında konu ile ilgili tam olarak bir ittifak veya icmâdan söz etmenin oldukça zor olduğu görülmektedir. Çünkü İslamiyet'in ilk dönemlerinden bugüne kadar kadar, farklı görüşleri benimseyen âlimlerin olduğu ortadadır.⁴²⁸ Nitekim yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi cehennemin ebedi olmadığını söyleyenler günümüzde de azımsanmayacak kadar çoktur.

Bu görüşü savunanların, düşüncelerinin doğru olduğunu ispatlamak için ortaya koydukları delilleri yukarıda açıklamaya çalıştık.

Cehennem ve azaplarının ebedi olduğunu savunanlar da, konu ile ilgili birçok delil sunarak görüşlerini ispat etmeye gayret etmişlerdir. İşte bu deliller de şöyledir:

1) Cehennemin Ebedi Olduğunu Söyleyenlerin Delilleri

Cennet ve nimetleri ile birlikte cehennem ve azaplarının da ebedi olduğunu söyleyenlerin delillerini şöyle sıralayabiliriz:

1) Kur'an-ı Kerim'de kâfirlerin ebedi olarak cehennemde kalacakları özellikle “hulûd” ve “ebed” kelimeleriyle ifade edilmiş, azaplarının hafifletilmeyeceği, aksine artırılacağı, azabı tatmaları için derilerinin veya vücutlarının devamlı surette yenileneceği ve hiçbir şekilde cennete giremeyecekleri belirtilmiştir.⁴²⁹

⁴²⁶ Topaloğlu, Bekir, “Cehennem”, *DİA*, VII/232.

⁴²⁷ el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 340.

⁴²⁸ Topaloğlu, Bekir, “Cehennem”, *DİA*, VII/232.

⁴²⁹ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 209-227.

(وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا أَبَدًا)

“Kim Allah ve Resulüne karşı gelire, bilsin ki ona, (kendi gibilerle birlikte) içinde ebedi kalacakları cehennem ateşi vardır.”⁴³⁰

(خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَا يَجِدُونَ وِلِيًّا وَلَا نَصِيرًا)

“(Onlar) orada ebedî olarak kalacaklar, (kendilerini koruyacak) ne bir dost ne de bir yardımcı bulacaklardır.”⁴³¹

(إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ)

“İnkâr edip Allah yolundan alıkoyanları ve sonra da kâfir olarak ölenleri Allah asla bağışlamaz.”⁴³²

(إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ)

“Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını, (günahları) dilediği kimse için bağışlar.”⁴³³

(إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ)

“Biliniz ki kim Allah'a ortak koşarsa muhakkak Allah ona cenneti haram kılar; artık onun yeri ateştir ve zalimler için yardımcıları yoktur.”⁴³⁴

⁴³⁰ Cinn, 72/23.

⁴³¹ Ahzâb, 33/65.

⁴³² Muhammed, 47/34.

⁴³³ Nisa, 4/48.

⁴³⁴ Maide, 5/72.

(إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ نَارًا كَلَّمًا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بِدَلْنَاهُمْ
جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ)

“Şüphesiz ayetlerimizi inkâr edenleri gün gelecek bir ateşe sokacağız; onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir.”⁴³⁵

(يُرِيدُونَ أَنْ يُخْرَجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ)

“Ateşten çıkmak isterler, fakat onlar oradan çıkacak değildirler. Onlar için devamlı bir azap vardır.”⁴³⁶

(وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَائِبِينَ)

“Onlar (kâfirler) oradan (cehennemden) bir daha da ayrılmazlar.”⁴³⁷

(أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ)

“İşte onlar, ahirette kendileri için ateşten başka hiçbir şeyleri olmayan kimselerdir.”⁴³⁸

(إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقًا إِلَّا طَرِيقَ
جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا)

“İnkâr edip zulmedenleri Allah asla bağışlayacak değildir. Onları (başka) bir yola iletecek de değildir. Ancak orada ebedî kalmak üzere cehennem onları yoluna (iletecektir).”⁴³⁹

⁴³⁵ Nisa, 4/56.

⁴³⁶ Maide, 5/37; Bakara, 2/167.

⁴³⁷ İnfitar, 82/16.

⁴³⁸ Hûd, 11/16.

⁴³⁹ Nisa, 4/168-169.

(أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ)

“İşte onlar, ahirete karşılık dünya hayatını satın alan kimselerdir. Bu yüzden ne azapları hafifletilecek ne de kendilerine yardım edilecektir.”⁴⁴⁰

(مَا أُوِيَهُمْ جَهَنَّمَ كَلَّمَا خَبَتِ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا)

“Onların varacağı yer cehennemdir ki, ateşi yavaşladıkça onun alevini artırırız.”⁴⁴¹

(وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا)

“İnkâr edenlere de cehennem ateşi vardır. Öldürülmezler ki ölsünler, cehennem azabı da onlara biraz olsun hafifletilmez.”⁴⁴²

(لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ)

“(Azap) kendilerinden hiç hafifletilmeyecektir. Onlar azap içinde umutsuzdurlar.”⁴⁴³

(فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ)

“(O gün onlara şöyle diyeceğiz:) Bu güne kavuşmayı unutmanızın cezasını şimdi tadın bakalım! Doğrusu biz de sizi unuttuk; yaptıklarınızdan ötürü ebedî azabı tadın!”⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ Bakara, 2/86.

⁴⁴¹ İsrâ, 17/97.

⁴⁴² Fatır, 35/36.

⁴⁴³ Zuhruf, 43/75.

⁴⁴⁴ Secde, 32/14; Casiye, 45/34.

(وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَاؤِيَهُمُ النَّارُ كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ)

“Yoldan çıkanların ise, onların varacakları yer ateştir. Oradan her çıkmak istediklerinde geri çevrilirler ve kendilerine: Yalandır deyip durduğunuz cehennem azabını tadın! denir.”⁴⁴⁵

(خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ)

“Onlar ebediyen lânet içinde kalırlar. Artık ne azapları hafifletilir ne de onların yüzlerine bakılır.”⁴⁴⁶

(وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا)

“Ve şöyle derler: Rabbimiz! Cehennem azabını üzerimizden sav. Doğrusu onun azabı gelip geçici değil, devamlıdır.”⁴⁴⁷

(فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ إِلَّا عَذَابًا)

“Tadın! Bundan sonra yalnızca azabınızı artıracamız.”⁴⁴⁸

(أُولَئِكَ مَاؤِيَهُمْ جَهَنَّمُ وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحِيصًا)

“İşte onların yeri cehennemdir; ondan kaçıp kurtulacak bir yer de bulamayacaklardır.”⁴⁴⁹

(إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا

يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ)

⁴⁴⁵ Secde, 32/20.

⁴⁴⁶ Bakara, 2/162; Nahl, 16/85.

⁴⁴⁷ Furkan, 25/65.

⁴⁴⁸ Nebe, 78/30.

⁴⁴⁹ Nisa, 4/121.

“Bizim ayetlerimizi yalanlayıp da onlara karşı kibirlenmek isteyenler var ya, işte onlara gök kapıları açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir! Suçluları işte böyle cezalandırırız!”⁴⁵⁰

(فَأَمَّا مَنْ طَغَىٰ وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَىٰ)

“Azana ve dünya hayatını ahirete tercih edene, şüphesiz cehennem tek barınaktır.”⁴⁵¹

Yukarıda sıraladığımız ayetler ve benzeri birçok ayet⁴⁵² cehennemın ebedi olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla cehennemın ve azaplarının ebedi olmadığını söylemek ayetlere ters düşmektedir.⁴⁵³

2) Kur’an-ı Kerim’de ifade edildiğine göre, Allah’ın dilemesi müstesna olmak üzere gökler ve yer devam ettiği sürece azap da sürecektir.⁴⁵⁴ Ahiret hayatı ebedi olduğuna göre orada göklerin ve yerin varlığı da ebedi olacaktır. Ayette geçen “gökler” ve “yer” anlamındaki kelimelerle dünyadaki değil ahiretteki gökler ve yer kastedilmiş olmalıdır. Aynı ayette her ne kadar azabın devamı istisna kaydıyla ilahi iradeye bağlanmışsa da Yüce Allah, azabı sona erdireceğini beyan etmemiş, hatta aksini bildirmiştir. Ahiret hayatının ebedi oluşu dikkate alınırca söz konusu istisna, “gökler ve yer olduğu müddetçe” şeklindeki ifadenin hissettirebileceği zaman sınırlandırmasını ortadan kaldırmaya yönelik olmalıdır. Aksi takdirde bir sonraki ayette aynı kayıtlarla zikredilen cennet nimetlerinin de sona ereceğini kabul etmek gerekir ki bu hem nimetlerin kesintisiz olacağına dair bilgi ile çelişir, hem de ahiretin ebediliği fikrine ters düşer. Bu durumda ilahi iradeye bağlanan istisna kaydı ebediyeti teyid edici olarak kabul edilmelidir.⁴⁵⁵

Mu’tezilî düşünürlerden Kâdî Abdülcabbar (v. 415/1024)’a göre ayetteki söz konusu ifade tevkît (vakti belirlemek) için değil, te’bid (çıkışın imkânsız olduğunu

⁴⁵⁰ A’raf, 7/40.

⁴⁵¹ Nâziât, 79/37-39.

⁴⁵² Bkz. Bakara, 2/181, 217; Al-i İmrân, 3/116; Nisa, 4/93; Maide, 5/80; En’am, 6/128; Tevbe, 9/63; Yûnus, 10/27; Hûd, 11/107; Ahzâb, 33/14; Fussilet, 41/28; Muhammed, 47/15; Haşr, 59/17.

⁴⁵³ İbn Kayyim, *a.g.e.*, s. 498; Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 209-227.

⁴⁵⁴ Hûd, 11/107.

⁴⁵⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/306.

göstermek) içindir. Bu tıpkı cehennemliklerin cennete giremeyeceğini bildiren, “Deve iğne deliğinden geçmedikçe ifadesinde ...”⁴⁵⁶ olduğu gibidir.⁴⁵⁷

3) Azabın uzun devirler boyunca devam edeceğini “ahkâb” kelimesiyle ifade eden ayet⁴⁵⁸ ya ehl-i kible ile ehl-i tevhid hakkındadır veya bu kelime “ardı arkası kesilmeyecek, sonsuza kadar peş peşe sürüp gidecek olan sonsuz devirler” anlamına gelmektedir.

Bu ayetteki “ahkâb”, sonlu uzun asırlar anlamında olsa bile, ebediyet ifade eden ayetler daha çok ve daha sarihdir; binaenaleyh tercihe şayan olan onların ifade ettiği hükümdür.⁴⁵⁹

4) Kâfîrlerin cehennemde ebedi kalacakları ve asla cennete giremeyecekleri hususunda Hz. Peygamber’den birçok hadis bize ulaşmıştır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

a) *“Cehennem ehli ki onlar ateşin yaranlarıdır, onlar orada ne ölürler ve ne de yaşarlar. Ancak günahlarından dolayı kendilerine ateş dokunanlar ise, onlar ölürler ve ta ki kömür olunca şefaate mazhar olurlar ve (oradan çıkarlar).”*⁴⁶⁰

b) *“Kıyamet gününde (cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme ayrıldıktan sonra) ölüm, akli karalı alaca bir koyun suretinde getirilir. Cennet ile cehennem arasında durdurulur. Müteakiben “Ey cennet halkı! Sizler bunu tanıyor musunuz denilir. Cennetlikler hemen boyunlarını uzatıp başlarını ona doğru kaldırırlar ve ona (o koyuna) bakarlar. Ve cennet ahalisi evet, tanıyoruz bu ölümdür, derler. Bunu takiben koyun suretindeki ölümün (cennet ile cehennem arasında kesilmesi emredilir ve hemen boğazlanır). Bundan sonra ey cennet halkı! Cennette ebedi yaşayacaksınız, artık ölüm yoktur. Ve ey cehennem halkı! Sizler de karargâhınızda ebedisiniz. Artık ölüm yoktur...” denilir. Ahirette ölümün*

⁴⁵⁶ A’raf, 7/40.

⁴⁵⁷ Kâdî Abdülcabbar, Abdullah b. Ahmed el-Mutezilî, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse*, Nşr. Abdülkerim Osman, Kahire 1965, s. 675.

⁴⁵⁸ Nebe, 78/23.

⁴⁵⁹ Taberi, *a.g.e.*, XII/71; Elmalılı, *a.g.e.*, VIII/499.

⁴⁶⁰ Müslim, İman 306, I/172-173; İbn Mace, Zühd 37, II/1440-1441.

boğazlanmasıyla birlikte cennet ehlinin ferahına bir ferah, cehennem ehlinin hüznü ve kederine de bir keder daha eklenir.”⁴⁶¹

c) “Her kim, kendisini bir demir parçasıyla öldürürse, demiri elinde, onu karnına saplar olduğu halde cehennem ateşinde ebedi ve daimi olarak kalacaktır. Her kim, zehir içerek intihar ederse, o kimse de zehrini cehennem ateşinde ebedi ve daimi kalarak içecektir. Her kim de bir dağdan yuvarlanır ve kendini öldürürse, o da cehennem ateşinde ebedi ve daimi olarak yuvarlanacaktır.”⁴⁶²

Görüldüğü gibi, bu hadisler kâfirlerin cehennemde ebedi kalacaklarına delalet etmektedir. Dolayısıyla cehennem fena bulacağını söylemek, Hz. Peygamber’in getirdiğine muhalefet etmek olacaktır.

5) Hadislerde sadece asi müminlere şefaata edileceği ve cehennemden yalnız bunların çıkacağı haber verilmiştir. Bu hadislerden biri şöyledir:

“Her peygamberin kabul olunmuş bir duası vardır. Bütün Peygamberler bu dualarını dünyada kullanmışlardır. Ben ise duamı kıyamet günü ümmetime şefaata için sakladım. İnşallah bu şefaatin ümmetinden, Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmadan ölen kimselere kıyamet günü erişecektir.”⁴⁶³

Cehennemden kâfirler de çıkacak olsaydı, şefaatin müminlere tahsis edilmesinin bir anlamı kalmazdı. Bunun yanlışlığı ise ortadadır.⁴⁶⁴

6) Cehennem ebedi olacağı hususunda ashap, tabîin, ve Ehl-i Sünnet âlimleri ittifak etmişlerdir.⁴⁶⁵ Bu konuda ihtilaf çıkaranlar ise bid’at ehlidir. İcmâa aykırı olan görüş ise doğru değildir.⁴⁶⁶

7) İlahi rahmet dünyada herkese şamil olduğu halde ahirette sadece müminlere tahsis edilmiştir.⁴⁶⁷ Kâfirlerin nasiplerinin ise sadece ateşten ibaret olduğu ifade edilmiştir.⁴⁶⁸ İlahi rahmetin gazabı geçmesi⁴⁶⁹ ve rahmetin her şeyi

⁴⁶¹ Buhari, Rikak 50, XIV/6455; Müslim, Cennet 40, IV/2188; Cennet 43, IV/2189; İbn Mace, Zühd 39, II/1447.

⁴⁶² Buhari, Tıp 55, XII/5792; Benzer hadisler için bkz. Müslim, İman 175, I/103-104; Tirmizi, Tıp 7, s. 462.

⁴⁶³ Müslim, İman 198, I/115.

⁴⁶⁴ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 498.

⁴⁶⁵ İbn Hazm, *a.g.e.*, II/380; el-Eş’arî, *a.g.e.*, s. 149; Kevserî, Muhammed Zahid, *el-Makâlât*, Kahire 1994, s. 438.

⁴⁶⁶ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 112.

⁴⁶⁷ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 59-69.

⁴⁶⁸ Nâziât, 79/37-39.

kaplaması⁴⁷⁰ ise cehennemın mutlaka sona ereceği anlamına gelmez. Çünkü ilahi rahmet dünyada zaten kâfirleri ve her şeyi kaplamıştı.⁴⁷¹ Allah rahmetini sadece müminlere has kılacağını bildirmiştir.⁴⁷² Böylece ahiretteki ilahi rahmetten kâfirler ümidi kesmişlerdir.⁴⁷³ Çünkü rahmet orada sadece müminlere inecektir.⁴⁷⁴

8) Allah, kâfirleri affetmeyeceğini açıkça belirtmiş, ahirette azabı gördükten sonra tevbe etseler bile bunun kabul edilmeyeceği açıklanmıştır. Bu husus cehennemın sona ereceği düşüncesi ile çelişmektedir.⁴⁷⁵

9) Allah Tealâ'yı inkâr edip ona eş tanımanın cezası ancak ebedi olarak sürecek olan bir azap olabilir. Daha hafif bir ceza, işlenen suça denk düşmez. Kur'an-ı Kerim'de de işaret edildiği gibi⁴⁷⁶ kâfirler dünyada ebedi olarak kalsalar dahi küfür ve inkârlarına devam eder, durumlarında bir değişiklik meydana gelmezdi. İşte bu, onların ebedi bir inkâr psikolojisi içinde olduklarını göstermektedir. Ebedi inkâra karşılık olarak ebedi azap cezasının verilmesi de makul ve mantıklıdır.⁴⁷⁷

10) Allah Tealâ kâfirleri ebedi olarak azapta bırakacağını haber vermiştir. Azabı sona erdirecek olursa sözünden dönmüş ve gerçek dışı beyanda bulunmuş olur ki bu Allah katında muhaldir.⁴⁷⁸ Nitekim Yüce Allah vaadinde duracağını şu ayetlerde bildirmiştir:

(مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ)

“Benim huzurumda söz değiştirilmez ve ben kullarıma asla zulmedici değilim.”⁴⁷⁹

(إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ)

⁴⁶⁹ Buhari, Tevhid 55, XVI/7426.

⁴⁷⁰ A'raf, 7/156.

⁴⁷¹ Sabri-Bigiyef, a.g.e., s. 65.

⁴⁷² A'raf, 7/156.

⁴⁷³ Ankebut, 29/23.

⁴⁷⁴ Sabri-Bigiyef, a.g.e., s. 65-69.

⁴⁷⁵ Âlûsî, Ebu'l-Fazl Şihabuddin es-Seyyid Mahmûd, *Tefsîru Rûhu'l-Meânî*, Beyrut ty., I/141-143.

⁴⁷⁶ En'am, 6/128.

⁴⁷⁷ el-Makdisi, a.g.e., s. 200-201; İbn Kayyim, *Hâdi*, s. 499.

⁴⁷⁸ Sabri-Bigiyef, a.g.e., s. 41.

⁴⁷⁹ Kaf, 50/29.

“Şüphe yok ki Allah'ın verdiği söz gerçektir. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın ve şeytan, Allah'ın affına güvendirerek sizi kandırmasın.”⁴⁸⁰

11) Kesin naklî deliller varken aklî veya zayıf bazı naklî delillere dayanarak cehennemden fena bulacağını iddia etmenin dini bir kıymeti bulunmamaktadır. Bu nedenle de Allah Tealâ'nın kullarını azaba uğratmasında mutlaka bir hikmet aramak isabetli olmayacaktır. Şayet hikmet aranır ve ebedi azabın hikmete aykırı olduğu kabul edilirse, uzun asırlar sürecektir azabın da hikmete aykırı olması gerekir. Zira ebedi azaba dayanamayan aciz kullar, uzun devirler devam edecek olan azaba da dayanamaz.⁴⁸¹

12) Cennet nimetlerinin süreklilik ve kalıcılığından cennetin süreklilik ve kalıcılığı anlaşıldığına göre; cehennem azabının süreklilik ve kalıcılığından da cehennemden süreklilik ve kalıcılığı anlaşılır. Cennetin nimetleri ne ise cehennemden azabı da tam manası ile onun karşılığıdır. Mesela, (عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْذُودٍ) “Öyle bir ihsan ki bitmez tükenmez” ifadesinden cennetin sürekli ve ebedi oluşunu anlayıp da “ebedi azap” ibaresinden ve hatta “ebedi kalma yurdu” (darul-huld) tabirinden, cehennemden sürekli ve ebedi oluşunu anlamamak çok anlamsız olur.⁴⁸²

Buraya kadar cehennemden ve azaplarının sonsuzluğu meselesinde her iki tarafın neler düşündüğü, hangi delilleri öne sürerek iddialarını ispatlamaya çalıştıklarını tespit etmeye gayret ettik.

Son olarak da cehennemden ve azaplarının ebediliği hususunda öne çıkan, güçlü kabul edilen delillerden bir kısmını değerlendirmek istiyoruz.

2) Delillerin Değerlendirilmesi

Cehennemden ve azaplarının ebediliği hakkında ileri sürülen delilleri yukarıda aktarmaya çalıştık. Bu delillerden bazıları, konu hakkındaki görüşlerin ispatında özellikle ön plana çıkmış ve bu fikirlerin daha fazla dikkate alınmasında önemli rol oynamıştır.

⁴⁸⁰ Lokman, 31/33.

⁴⁸¹ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁸² Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 177.

Şimdi de bu bahsi geçen delilleri başlıklar halinde inceleyerek, tespit ve tenkitlerimizle birlikte değerlendirmeye gayret edeceğiz.

a) İlahi Adalet

Cehennem ve azaplarının bir gün sona ereceğini söyleyenler, ebedi olarak sürecek azabı, ilahi adalete aykırı görmektedirler. Çünkü onlara göre, kısa bir ömür içinde işlenen sonlu günahlara verilecek olan cezanın da sonlu olması gerekir. Nitekim Allah Tealâ'nın, verecekleri cezaların suçlara denk olmasını kullarına emretmiş ve cezalandırmada aşırı gitmelerini yasaklamışken kendisinin, ebediyete nispetle çok kısa bir süreyi kapsayan dünya hayatında suç işleyenleri, sonu gelmeyen bir azapla cezalandırmasını, bu görüş sahipleri makul bulmamışlardır.⁴⁸³

Buna karşılık cehennemin ebedi olduğu görüşünü benimseyenler, Allah Tealâ'yı inkâr edip ona eş tanımanın cezasının ancak ebedi olarak sürecek olan bir azap olacağını, daha hafif bir cezanın, işlenen suça denk düşmeyeceğini ifade etmiş ve şunları söylemişlerdir: “Kur'an-ı Kerim'de de işaret edildiği gibi⁴⁸⁴ kâfirler dünyada ebedi olarak kalsalar dahi küfür ve inkârlarına devam eder, durumlarında bir değişiklik meydana gelmezdi. İşte bu, onların ebedi bir inkâr psikolojisi içinde olduklarını göstermektedir. Ebedi inkâra karşılık olarak ebedi azap cezasının verilmesi de makul ve mantıklıdır.”⁴⁸⁵

Mesele ile ilgili Elmalılı Hamdi Yazır'ın şu değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir: “Kâfirin her küfrü, -ebedi olan bir gerçeği inkâr demek olduğundan ötürü- ebedi bir yalan ve günahdır ki, Yüce Allah'ın rahmetinden sonsuz bir şekilde mahrum kalmayı netice verir. Ebedi günahın cezası veya rahmetten ebediyen mahrum kalmanın anlamı ise, elbette ebedi bir azaptır. “*Bir kötülüğün cezası, yine onun gibi bir kötülüktür...*”⁴⁸⁶ Şu halde insanın sınırlı bir zaman zarfında, ebedi bir nimet ve rahmete kavuşmak için kendisine bahşedilen bir fırsatı, bir vesileyi tamamen reddetmesinin, o rahmetten temelli mahrumiyet demek olduğu gayet açıktır.”⁴⁸⁷

⁴⁸³ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/308.

⁴⁸⁴ En'am, 6/128.

⁴⁸⁵ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 499.

⁴⁸⁶ Şûra, 42/40.

⁴⁸⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, V/12-15.

Kaldı ki sınırlı suça karşılık ebedi cezanın takdir edilmesi, zaman bakımından değil işlenen suçun niteliği açısından değerlendirilmelidir.⁴⁸⁸

Bununla birlikte cehennemın fani olduğunu söyleyenler, Kur'an-ı Kerim'de inkârcıların yeniden dünyaya gönderilmeleri halinde bile küfür ve isyanlarına devam edeceklerinin belirtilmesinin, uzun devirler boyunca azap görmelerinden önceki durumlarıyla ilgili olduğunu söylemişlerdir. Ve asırlarca azap gördükten sonra kâfirlerin inkâra devam etmelerinin muhtemel olmadığını, ateşin onların inkârcı halini yok edeceğini, aksi takdirde inkârın insana ait zâti bir vasıf kabul edilmesi ve bu sebeple insanın ondan sorumlu tutulmaması gerektiğini beyan etmişlerdir.⁴⁸⁹

İşte bu noktada cehennemın ve azaplarının sonsuz oluşunun ilahi adalete ters düşmediğini söyleyen Said Nursî (v. 1960), bu konuda şunları söylemekte ve görüşlerini temellendirmektedir:⁴⁹⁰

1) Ayette belirtildiği üzere⁴⁹¹ küfür üzerine ölen birisi, ebedi bir ömür ile yaşayacak da olsa o sonsuz ömrünü küfür ile geçirecektir. Çünkü kâfirin ruhunun cevheri bozulmuştur. Bu itibarla, o bozulmuş olan kalbin sonsuz bir cinayete istidadı vardır. Dolayısıyla da ebedi ceza çekmesi, adalete zıt değildir.

2) O kâfirin isyanı ve günahları sonlu bir zamanda ise de sonsuz olan umum kâinatın, Allah'ın birliğine olan şهادetlerine sonsuz bir cinayettir. Şöyle ki; madem küfür hadsiz hukuka bir tecavüzdür, elbette hadsiz bir cinayettir. Öyleyse hadsiz bir hadsiz bir azaba müstahak eder. Madem bir dakika katl (adam öldürme), on beş sene cezada (sekiz milyona yakın dakikada) hapis azabını çekmesini beşeri adalet kabul edip, maslahata ve amme hukukuna uygun görmüştür, elbette bir küfür, bin katl kadar olması cihetiyle, bir dakika küfr-ü mutlak sekiz milyara yakın dakikalarda azap çekmesi, o adalet kanununa uygun geliyor. Bir sene ömrünü o küfürde geçiren iki trilyon sekiz yüz seksen milyara yakın dakikada azaba müstahak ve “*orada ebedi kalacaklardır*”⁴⁹² sırtına mazhar olur.⁴⁹³

3) Küfür, sonsuz nimetlere küfran olduğundan, sonsuz bir cinayettir.

⁴⁸⁸ Karadaş, Cağfer, *İslam Düşüncesinde Ahiret*, Emin Yayınları, Bursa 2008, s. 108.

⁴⁸⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/307.

⁴⁹⁰ Nursî, Said, *Şualar*, Almanya 1994, s. 208.

⁴⁹¹ En'am, 6/28.

⁴⁹² Ahzâb, 33/65.

⁴⁹³ Nursî, *a.g.e.*, s. 208

4) Küfür, sonsuz olan zât ve ilahi sıfatlara cinayettir.

5) İnsan vicdanı, zahiren sonlu ise de, bâtinî ebede bakıyor, ebedi istiyor. Bu itibarla sonsuz hükmünde olan o vicdan küfür ile mülevves olarak (kirlenerek) mahvolur, gider.

6) Zıt, zıddına muanid (ters) ise de, çok hususlarda mümasil (benzer) olur. Dolayısıyla iman, ebedi lezzetleri meyve verdiği gibi, küfür de elîm ve ebedi elemeleri ahirette netice vermesi, o küfrün şe'nindedir. Dolayısıyla bu altı cihetten çıkan sonuç, sonsuz olan bir ceza, sonsuz olan cinayetlere karşı tam bir adalettir,⁴⁹⁴ denilebilir.

Kanaatimizce konu ile ilgili ayetler cehennemî ebedi olduğunu rahatlıkla anlayabileceğimiz kadar açıktır. Hal böyleyken bunun mümkün olmayacağını ve ilahi adalete ters düşeceğini söyleyerek Allah'ın adaletini sorgulama yoluna gidenlerin hata ettiklerini düşünüyoruz.

b) Ebed ve Huld Kavramları

Daha önce “huld” ve “ebed” kavramlarının dilbilimsel tahlilini yapmış ve ikisinin de sonsuzluk manası taşıdığını, müminlerin cennette, kâfirlerin ise cehennemde ne kadar ve nasıl kalacaklarını açıklayan ayetlerdeki kullanımlarında ebedilik manalarına geldiklerini ifade etmiştik. Fakat cehennemî sonsuzluğunu kabul etmeyenler, bu iki kavramın sonsuzluk ifade etmediğini iddia etmişlerdir.⁴⁹⁵

Oysaki Kur'an'da cennet ve cehennemdeki kalış süreleri beyan edilirken “huld” kavramı ve ona ilave bir vurgu için “ebedâ” zarfı kullanılmıştır. Cennetteki kalış süresinin devamlı olacağı sekiz defa,⁴⁹⁶ cehennemdeki kalış süresinin devamlı olacağı da dört defa⁴⁹⁷ “ebedâ” zarfıyla vurgulanmıştır.

Müminlerin cennette, kâfirlerin ise cehennemde ne kadar ve nasıl kalacaklarını açıklayan, cennet-cehennem anlatılırken çokça zikredilen “huld” kelimesi, büyük ölçüde sözlükteki süreklilik/devamlılık anlamıyla kullanılmış

⁴⁹⁴ Nursi, Said, *İşârâtü'l-İ'caz fi Mizani'l-İcaz*, İstanbul 1994, s. 81.

⁴⁹⁵ Ateş, a.g.e., IV/331-339.

⁴⁹⁶ İlgili ayetlerden bazıları için bkz. Nisa, 4/57; Tevbe, 9/100; Talak, 69/11; Beyyine, 98/8.

⁴⁹⁷ Bkz. Nisa, 4/169; Ahzâb, 33/53; Cin, 72/23.

olmasına rağmen hep ebedilik/sonsuzluk olarak açıklanmıştır.⁴⁹⁸ Örneğin cennet ve cehennem ehli için kullanılan (خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا) “(Onlar), orada ebedi kalacaklardır”⁴⁹⁹ ifadesi bu anlamı vermektedir. Bu ve benzeri ayetlerde zikredilen “huld” kelimesinin ilk taşıdığı anlam, “çıkıksız ve bozulmaya uğramaksızın ilk hâli üzere orada kalıcı olmak”⁵⁰⁰ şeklindedir. Ancak, birçok müfessir bu kelimeye hemen her kullanımında “ebedilik/sonsuzluk” anlamı vermiştir ki, bu anlamı “ebed” kelimesiyle kullanımından kazandığı da söylenebilir.⁵⁰¹ Dolayısıyla Kur’an’da “huld” kelimesinin “ebed” kelimesi ile birlikte kullanılması, “huld” kelimesindeki “uzun sürmek ve devamlı kalmak” anlamını pekiştirmiştir.⁵⁰²

Meselâ, inkâr edip zulmedenleri Allah Tealâ’nın asla bağışlamayacağından bahseden ayetin⁵⁰³ hemen ardından (خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا) “Orada ebedi kalacaklardır”⁵⁰⁴ ifadesinin gelişi, cehennem ve azabın ebediliğini daha da vurgulamıştır. Yani burada “ebed” ve “huld” kelimeleri kullanılarak, azabın ebediliği daha tekitli bir şekilde ifade edilmiştir.

c) İstisna Ayetleri

Üç ayette cehennemden bahsederken, onun ebedi olmadığı anlamını veren ifadelerin kullanıldığı iddia edilmiştir. Bu ayetler şunlardır:

(النَّارُ مَثْوًى لَكُمْ ۖ خَالِدِينَ فِيهَا إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ)

“Allah’ın dilediği hariç, içinde ebedi kalacağınız yer, ateştir”⁵⁰⁵,

⁴⁹⁸ Akbaş, Abdurrahman, *Kur’an’a Göre Ebedilik*, s. 37.

⁴⁹⁹ Nisa, 4/169; Maide, 5/119.

⁵⁰⁰ Rağib el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 220.

⁵⁰¹ Akbaş, Abdurrahman, *Kur’an’a Göre Ebedilik*, s. 37.

⁵⁰² Topaloğlu, Bekir-Yavuz, Yusuf Şevki-Çelebi, İlyas, *İslam’da İnanç Esasları*, İFAV Yay., İstanbul 1999, s.312; Bkz: Nisa, 4/57, 122, 169, Maide, 5/119; Tevbe, 9/22; Beyine, 98/8.

⁵⁰³ Nisa, 4/168.

⁵⁰⁴ Nisa, 4/ 169.

⁵⁰⁵ En’am, 6/128.

﴿مَنْ كَانَ يَتَّقِ اللَّهَ مِمَّا كَسَبَ نُفَخْنَا بِهِ السَّيِّئَاتِ كُلَّ ذِيئَةٍ وَمَن تَطَّاعَدِ الذُّلَّيْمَ يُعَادِدِ اللَّهَ عَدِيدًا إِنَّ أَكْرَهًا لِلَّهِ كَانَ لِأَهْلِ النَّارِ لَهَا فِعْرٌ وَهُمْ فِيهَا كَادِحِينَ أُولَئِكَ يَصْرَفُونَ فِيهَا الْأَمْوَالَ وَالْأَنْفُسَ وَمَا يَشَاءُونَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو قُدْرٍ﴾⁵⁰⁶

﴿مَنْ كَانَ يَتَّقِ اللَّهَ مِمَّا كَسَبَ نُفَخْنَا بِهِ السَّيِّئَاتِ كُلَّ ذِيئَةٍ وَمَن تَطَّاعَدِ الذُّلَّيْمَ يُعَادِدِ اللَّهَ عَدِيدًا إِنَّ أَكْرَهًا لِلَّهِ كَانَ لِأَهْلِ النَّارِ لَهَا فِعْرٌ وَهُمْ فِيهَا كَادِحِينَ أُولَئِكَ يَصْرَفُونَ فِيهَا الْأَمْوَالَ وَالْأَنْفُسَ وَمَا يَشَاءُونَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو قُدْرٍ﴾⁵⁰⁷

﴿مَنْ كَانَ يَتَّقِ اللَّهَ مِمَّا كَسَبَ نُفَخْنَا بِهِ السَّيِّئَاتِ كُلَّ ذِيئَةٍ وَمَن تَطَّاعَدِ الذُّلَّيْمَ يُعَادِدِ اللَّهَ عَدِيدًا إِنَّ أَكْرَهًا لِلَّهِ كَانَ لِأَهْلِ النَّارِ لَهَا فِعْرٌ وَهُمْ فِيهَا كَادِحِينَ أُولَئِكَ يَصْرَفُونَ فِيهَا الْأَمْوَالَ وَالْأَنْفُسَ وَمَا يَشَاءُونَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو قُدْرٍ﴾⁵⁰⁸

“Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onların (öyle feci) nefes alıp vermeleri vardır ki. Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedi kalacaklardır. Çünkü Rabbin, istediğini hakkıyla yapandır. Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar orada ebedi kalacaklardır. Bu (nimetler), bitmez, tükenmez bir lütuftur.”⁵⁰⁶

Cehennem ve azaplarının ebedi olmayacağını söyleyenler, Hûd suresinde geçen “gökler ve yer” kelimelerinden kastın, dünya hayatındaki gökler ve yer olduğunu iddia etmişlerdir. Buna gerekçe olarak da ayetin devamında belirtilen Allah’ın dilemesine bağlı istisna kaydını göstermektedirler. Onlara göre, şayet ahiretteki gökler ve yer kastedilmiş olsaydı, bu istisna aynı zamanda ahiret hayatının da sona ereceğini ifade etmiş olurdu.

Cehennem fani olduğunu iddia edenler, Hûd suresinde⁵⁰⁷ kâfirlere verilecek azabın göklerle yer var olduğu sürece devam edeceği bildirildikten sonra, “ancak rabbinin dilediği müstesna” buyrulmuşsa da bu istisna ile Allah Tealâ’nın azap süresini uzatmayı mı yoksa kısaltmayı mı irade edeceğine dair bilgi bulunmadığını söylemişlerdir. Bununla birlikte aynı istisnanın, ardından gelen ayette cennet ehli hakkında da yapıldıktan sonra ayetin devamında “Bu (nimetler), bitmez, tükenmez bir lütuftur” denilerek cennet hayatının sonsuzluğunu kesin olarak ortaya konduğunu, cehennem ve azapları hakkında ise böyle bir beyanın olmadığını ifade etmişlerdir. Onların bu düşüncesine göre 107. ayette yer alan, kâfirlerin azap süresi ile ilgili istisna, ilahi iradenin günün birinde bu azabı sona erdireceği, devamındaki ayette

⁵⁰⁶ Hûd, 11/106-108.

⁵⁰⁷ Hûd, 11/107.

geçen cennet ehli hakkındaki istisna ve bunun devamındaki açıklama ise ilahi iradenin cennet hayatını ebediyyen sürdürme yönünde tecelli edeceği fikrini vermektedir.⁵⁰⁸

Hâlbuki yukarıda bahsedilen ayetlerde söz konusu “ecel-i ma’dud” un, yani belli sonun gelmesinden sonra gelecek olan kıyamet gününden ve bunu takip edecek olan ahiret hallerinden söz edilmektedir. Bundan dolayı buradaki gökler ve yerden murad bu dünya ve bu gökler değil, (... *يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ* ...) “*O gün yeryüzü başka yeryüzüne çevrilir, gökler de başkalaşır*”⁵⁰⁹ ayetiyle haber verilen yer ve göklerdir. Nitekim ahiret hayatının da kendine göre gökleri ve yeri olacağı açıkça bellidir. Onun ise, bu dünyadaki gibi sayılı bir eceli olmayıp, devamı da ahiret hayatının devamı gibi sonsuz olduğundan, binaenaleyh bu kaydın örfi ve mecazi anlamda bir ebediyet değil, gerçek anlamda bir ebediyet ifade ettiğinde şüphe yoktur. Nitekim bir sonraki ayette kesintisiz ihsan olarak (*عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُودٍ*) “*Öyle bir ihsan ki bitmez tükenmez*” buyrulduğuna göre, bu sürekliliğin kesintisiz olacağı da açıkça ortaya konulmuştur.⁵¹⁰

Fakat bu sonsuza dek sürecek olan devam ve hulûdun, Allah’ın zatına mahsus olan ebediliğe benzer bir ebediyet şeklinde düşünülmemesi ve öyle vehmedilmemesi için şöyle denilmiştir:

(*لَا مَا شَاءَ رَبُّكَ*) “*Rabbinin dilediği müstesna.*” Şayet dilerse, devam

etmeyenler, muhalled olmayanlar, ateşte kalmayanlar veya daha başka şekilde azaplara çarptırılacak olanlar bulunabilir. (*إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ*) “*Muhakkak ki, Rabbin dilediğini yapandır.*” Ne dilerse onu yapar. O dilerse hulûdun devamını engeller veya zefir ve şehiki keser, dilerse cehennemın aynı tabakasında tutmaz da

⁵⁰⁸ Taberi, *a.g.e.*, XII/71; Râzî, *a.g.e.*, XVIII/63.

⁵⁰⁹ İbrahim, 14/48.

⁵¹⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, V/12.

başka başka tabakalarına nakleder. Dilermi dilemez mi? İşin o tarafı başka. Onu yalnızca kendisi bilir, fakat dilediği takdirde O'na engel olabilecek bir güç yoktur.⁵¹¹

Daha önce zikrettiğimiz gibi Hûd suresindeki kayıt ya *فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ*

(مَا شَاءَ رَبُّكَ) cümlesinden hâl veya *(Onlar) cennette ebedî kalacaklardır* “*فِيهَا*

“*Rabbinin dilediği hariç*” cümlesinden temyizdir. Cennetin hâli olduğu takdirde, cennet ve nimetlerinin kesintisiz olduğunu açıkça belli eder.

Nitekim *(أَكُلُهَا دَائِمًا وَظِلُّهَا)* “*Onun (cennetin) yemişleri ve gölgesi*

*sürekli*dir”⁵¹² ayeti de bunu desteklemektedir. Temyiz olduğunda ise, cennetin üstünde ve müstesna bir surette ilahi meşiyetle ilgili olan rıdvan nimetinin kesintisiz olduğunu açıklar, aynı zamanda cennetin sonsuz olduğuna da işaret eder. Zira buradan anlaşılır ki, ahiret hayatında böyle kesintisiz ve sürekli bir ihsan vardır. O halde buna karşılık bazı kesintili kişiler olsa bile kesintisiz bir ihsanın gerçekleşebilmesi için dahi, ahiretin sonsuz ve edebî olması gerekir. Bu ise cenneti kaplayan ahiret göklerinin ve yerinin sonsuza dek devamlı olmasını gerektirir. Şu halde *(مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ)* “*kesintisiz ihsan*” işaretiyle *(عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُودٍ)*

“*gökler ve yer durdukça*” ifadesindeki ebediliği de açıklamış olur.⁵¹³

O halde ayetteki *(مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ)* “*gökler ve yer durdukça*”

kaydının da sonsuza dek demek olduğu kendiliğinden anlaşılır. Bu durumda “kesintisizlik” kaydının cehennemle ilgili ayette değil de cennetle ilgili olan ikinci ayette vurgulanmasından dolayı, bazı kimselerin “Cennet sevabı ebedîdir, fakat cehennem azapları genellikle bir yerden sonra bitecektir, kesilecektir” şeklinde düşünceleri doğru değildir.⁵¹⁴

⁵¹¹ Elmalılı, *a.g.e.*, V/12.

⁵¹² Ra'd, 13/35.

⁵¹³ Elmalılı, *a.g.e.*, V/13.

⁵¹⁴ Elmalılı, *a.g.e.*, V/13-14.

Görüldüğü gibi bu istisnalardan cehennem ve azaplarının sona ereceğinin anlaşıldığı fikri doğru değildir.

d) “Ahkâb” Ayeti

“Hukb” (الحقْبُ) kelimesinin, “uzun zaman/çağ”⁵¹⁵ anlamına geldiğinin genel kabul gören bir görüş olduğunu, bununla birlikte, bu uzun çağın ne kadar süreceği konusunda farklı görüşlerin bulunduğunu daha önce zikretmiştik.⁵¹⁶

“Hukb” kelimesinin çoğulu olan “ahkâb”ın sonlu bir zamanı ifade edip etmediği hususunda ise ihtilaf bulunmaktadır. Ahkâb, (الأحقاب) “sonu gelmeyen devirler” anlamına gelir ve bir hukb geçtikte diğer bir hukb başlar, bu iş böyle sürüp gider” diyenler olduğu gibi⁵¹⁷ bu kelimenin “peşpeşe gelen sonsuz devirler” manasına alınamayacağı görüşünü savunanlar da olmuştur.⁵¹⁸ Ahkâb kelimesinin sonlu bir anlamı ifade ettiğini söyleyenler, bu kelimenin azlık bildiren çoğul (cem’u’l-kille) kelimelerden oluşunu delil göstermişlerdir.⁵¹⁹ Fakat لَا بَيْتِينَ فِيهَا

(أَحْقَابًا) “Azgınlar orada çağlar boyu kalırlar.”⁵²⁰ ayetindeki “ahkâb” kelimesi, sonlu uzun asırlar anlamında olsa bile, bu bir mefhûm-u muhaliftir. Diğer ayetlerde geçen ve kâfirlerin cehennemde sonsuza dek kalacaklarını açıkça gösteren naslarla çelişkili değildir.⁵²¹

Bununla birlikte tekil bir kelime olan “hukb”un sonu olan bir süreyi ifade etmesinden dolayı, çoğul olan “ahkâb”ın da sonlu olması gerekmez. Tefsircilere göre art arda gelme manası bulunduğu ve az bir müddetin de art arda gelmesi halinde sonsuza kadar gidebileceği cihetle “ahkâban” (أَحْقَابًا) demek, devirlerce, sonsuza

⁵¹⁵ Mâturîdî, *a.g.e.*, V/368; Karaman, Hayreddin-Çağrırcı Mustafa vd., *Kur’an Yolu*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2006; V/337.

⁵¹⁶ Mâturîdî, *a.g.e.*, V/368.

⁵¹⁷ Mâturîdî, *a.g.e.*, V/368; Kurtubî, *a.g.e.*, XVIII/345.

⁵¹⁸ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 503.

⁵¹⁹ İbn Kayyım, *Hâdî*, s. 503.; Yavuz, Yusuf Şevki, “Azap”, *DİA*, IV/ 306.

⁵²⁰ Nebe, 78/23.

⁵²¹ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII/499.

kadar demek olur.⁵²² Nitekim birçokları da “hukb” kelimesinin bütün zamanları içine alan “dehr” manasında olduğunu söylemişlerdir.⁵²³

Allah katında bir günün, bizim saydıklarımızla bin yıla veya elli bin yıla denk geldiğini ifade eden ayetler⁵²⁴ de göz önüne alındığında, “ahkâb” kelimesinin ifade edeceği anlam, daha bir hayret uyandırmaktadır. Şüphesiz bu ifade, ebediliğin insan zihninde ne kadar uzun bir süre olduğunu canlandırmak içindir. Zira insanoğlu sınırlı aklıyla ebediyeti başka bir şekilde tahayyül etmekten acizdir. “Çağlar boyu” gibi ifadeler, bu sonsuz süreyi hayalde canlandırmak açısından daha etkilidir. Bu durumda sonsuzluk, belirli bir kapasitede zaman ve mekânla sınırlı olan insana, bir bakıma parçalara ayrılarak idrak ettirilmek istendiği söylenilebilir.⁵²⁵

Kanaatimizce cehennemin ebediliğini ortaya koyan pek çok ayet bulunmaktayken gerek bu ayetle gerekse istisna ayetleri ile cehennemin ve azaplarının fani olduğunu ispat etmeye gayret edenler, büyük bir ayet ve delil sağanağı altında kalmalarına kapı açmışlardır. Nitekim kâfirlerin cehennemde ebedi kalmayacağı iddiasının en büyük heveslisi ve savunucusu duygular; en büyük engelleyicisi ve muhalifi ise Kur’an’dır.⁵²⁶

e) Ebedi Azapta Hikmet Olup Olmaması

Cehennemin ebediliğini kabul etmeyenler, Allah’ın her işinin, hikmet, rahmet ve adaletten kaynaklandığını, dolayısıyla Allah’ın boş iş yapmayacağını, zulmetmeyeceğini, bu tür eksikliklerden münezzehe olduğunu ifade ederler ve ebedi azapta hikmet olamayacağını şu şekilde savunurlar: “Hâl böyleyken, Allah’ın kullarına azap etmesi, ruhlarına yapışan kirlerin giderilmesi için, rahmetinin gereği ise, bu azabın hikmeti açıktır. Azap bu hikmete dayalı olduğuna göre arzu edilen hikmet gerçekleşince azap da kalkar. Kendisinin sonsuzluğu gibi, kullara sonsuzca azap etmek, Allah’ın hikmetine aykırıdır. Şayet azap, kulların kendi yararları için yapılıyorsa, sonsuzca azap içinde kalmaları onların yararına değildir. Eğer azap, velilerinin nimetlerini daha da artırmak için yapılıyorsa, bu da azabın ebedi olmasını

⁵²² ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, IV/209.

⁵²³ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII/499.

⁵²⁴ Bkz. Secde, 32/5; Meâric, 70/4.

⁵²⁵ Akbaş, *Kur’an’a Göre Ebedilik*, s. 147.

⁵²⁶ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 242.

gerektirmez. Allah'ın velileri, atalarının, evlatlarının, eşlerinin sürekli azap içinde kalmasından huzur duymazlar."⁵²⁷

İsmail Hakkı İzmirli de aynı iddiayı şu şekilde savunur: “Azap ve gazap, nefisleri temizleme ... maslahatlarının elde edilmesi, nefisleri şerden arındırma gibi birtakım hikmet ve gayeler içindir. Bu konuda birçok ayet ve hadis bulunmaktadır. Bu hikmet ve maslahatlar elde edilince azapta hikmet ve maslahat kalmaz. Sonsuz azapta maslahat yoktur. Hikmet ve maslahat azabın sonlu olmasını gerektirir. Allah'ın rahmeti gazabını geçmiştir. Azap yaratışın gayesi değildir, bir hikmete bağlıdır. Hikmet ve rahmet de azabın sonsuza dek devam etmesine mani olur. Rahmetin ebedi azaba aykırı olduğu açıktır; hikmete gelince azap, fitrata arız olan bazı durumlardan dolayıdır. Nitekim insan, şirk ve azap için yaratılmamış, ibadet ve rahmet için yaratılmıştır. Şu kadar ki kendisine, azabı gerektiren durumlar arız olan insan, azaba müstahak olur.”⁵²⁸

Hâlbuki mesele hiç de böyle değildir. Zira bilindiği gibi, kirlenenler temizlenir, yoksa kendisi kir olanlar değil. Kur'an'ın ifadesi ile müşrikler için Allah:

(إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ) “*Müşrikler ancak necistir (pisliktir)*”⁵²⁹ buyuruyor. Necis

olan şeyin, temizlenmek için, iman ve tevbe etmesi gerekir ki bunun yeri de ahiret değildir. Her insana dünyada bu fırsat verilmesine rağmen, bu imkânları değerlendirmeyenlerin yerinin cehennem olacağı, insanoğluna duyurulmuştur.

Bununla birlikte, daha önce de zikrettiğimiz gibi, kesin naklî deliller varken aklî veya zayıf bazı naklî delillere istinaden cehennemden fena bulacağını iddia etmenin dini bir kıymeti yoktur. Bundan dolayı da Yüce Allah'ın kullarını azaba uğratmasında mutlaka bir hikmet aramak isabetli değildir. Şayet hikmet aranır ve ebedi azabın hikmete aykırı olduğu kabul edilirse, uzun asırlar sürecektir azabın da hikmete aykırı olması gerekir. Zira ebedi azaba dayanamayan aciz kullar, uzun devirler devam edecek olan azaba da dayanamaz.⁵³⁰

⁵²⁷ İbn Kayyım, Hâdî, s. 516-517.

⁵²⁸ İzmirli, *Nârın Ebediyeti ve Devamı Hakkında Tedkîkât*, s. 5.

⁵²⁹ Tevbe, 9/28.

⁵³⁰ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 43.

f) İlahi Rahmetin Genişliği ve Allah'ın Gazabını Geçmesi

Cehennemın ebedi olmadığını söyleyenlerin en güçlü delillerinden biri ilahi rahmettir. Bu görüşün mensupları, ilahi rahmetin genişliğini ve gazabını geçtiği düşüncelerini şöyle izah etmişlerdir: “Yüce Allah, rahmet sıfatıyla tecelli ederek kullarını hayat sahnesine çıkarmış, kendilerine türlü nimetler vermiş, günah işledikleri halde lütfunu esirgememiştir. Eğer günahlarından dolayı kullarını cezalandıracak olsaydı dünyada canlı bir varlık bırakmazdı.⁵³¹ Dünyada her yaratığa şamil olan bu ilahi rahmet, ahiretteki rahmetin yüzde biri olduğuna göre⁵³² ahiretteki rahmetinin gazabını aşmaması nasıl mümkün olur.⁵³³ Ayrıca, azap ebedi olursa ve ilahi rahmet kâfirleri kapsamına almazsa, bu rahmetin her şeyi kuşattığı ve gazabı aştığı nasıl söylenebilir.”⁵³⁴

Fakat ilahi rahmet dünyada herkese şamil olduğu halde ahirette yalnızca müminlere tahsisi edilmiştir.⁵³⁵ Kâfirlerin nasiplerinin ise sadece ateşten ibaret olduğu ifade edilmiştir.⁵³⁶ İlahi rahmetin gazabı geçmesi⁵³⁷ ve rahmetin her şeyi kaplaması⁵³⁸ ise cehennemın mutlaka sona ereceği anlamına gelmez. Çünkü ilahi rahmet dünyada zaten kâfirleri ve her şeyi kaplamıştı.⁵³⁹

Cehennemın ebediliğini kabul etmeyen bu iddia sahiplerine karşı verilebilecek en güzel cevap şu iki ayet olsa gerektir:

﴿رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلُّ شَيْءٍ فَسَاكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ
بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ﴾

⁵³¹ Bkz. Nahl, 16/61; Fâtır, 35/45.

⁵³² Buhari, Rikak 19, XIV/6399.

⁵³³ İbn Kayyim, *Hâdî*, s. 509-510.

⁵³⁴ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 264; İzmirli, *Nârın Ebediyeti ve Devamı Hakkında Tedkîkât*, s. 9, 30.

⁵³⁵ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 59-69.

⁵³⁶ Nâziât, 79/37-39.

⁵³⁷ Buhari, Tevhid 55, XVI/7426.

⁵³⁸ A'raf, 7/156.

⁵³⁹ Sabri-Bigiyef, *a.g.e.*, s. 65.

“Ve rahmetim her şeyi kuşatır. Onu, sakınanlara, zekâtı verenlere ve ayetlerimize inananlara yazacağım”⁵⁴⁰ ayetinde Allah Tealâ, rahmetini sadece müminlere has kılacağını bildirmiştir. Diğer ayette ise;

(وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَئِكَ يَئِسُوا مِنْ رَحْمَتِي وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ

أَلِيمٌ)

“Allah’ın ayetlerini ve O’na kavuşmayı inkâr edenler işte onlar benim rahmetimden ümitlerini kesmişlerdir ve onlar için acıklı bir azap vardır”⁵⁴¹ ifadesi ile kâfirlerin ilahi rahmetten ümitlerini kestikleri haber verilmiştir. Çünkü rahmet orada sadece müminlere inecektir.⁵⁴²

Neticede cehennem ve azaplarının ebedi olduğunu söyleyenlerle, son bulacağını söyleyenlerin delilleri karşılaştırıldığında; cehennem ve azaplarının sonsuz olacağını savunanların dayandığı delillerin daha güçlü ve Kur’an’ın ahiret hayatı hakkındaki izahlarına daha uygun olduğu görülmektedir.

Yüce Allah’ın kâfirleri sonsuza dek cehennemde cezalandıracak olması her ne kadar akılla pek kavranabilecek bir husus olmasa da, bu gerçeği kabul etmeyip, duygulara yenik düşerek birtakım zorlama tevillerle aksi yönde görüş belirtmek kanaatimizce doğru olmayacaktır.

Cennet de, cehennem de içindekilerle birlikte ebedidir, sonsuza dek var olacaklardır.

⁵⁴⁰ A’raf, 7/156.

⁵⁴¹ Ankebût, 29/23.

⁵⁴² Sabri-Bigiyef, a.g.e., s. 65-69.

SONUÇ

Allah Tealâ insanı yoktan var etmiş, dünyada imtihana tabi tutmuş ve bu geçici yurttaki nasıl davranılması gerektiğini kullarına bildirerek, öldükten sonra başlayacak ve nihayet bulmayacak olan hayata nasıl hazırlanılması gerektiğini en güzel şekilde açıklamıştır.

Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim, insanın psikolojisindeki ölümsüzlük isteğini de dikkate alarak, insanları kötülüklerden vazgeçirip iyi amellere yöneltmek için ölümden sonra başlayıp ebedi olarak devam edecek olan ahiret hayatına çokça vurgu yapmış, bunun yanında dünya hayatının geçici ve aldatıcı olduğunu belirterek birtakım uyarılarda bulunmuştur.

Dünyada bu emir ve yasaklara riayet edenlere Yüce Allah, bitip tükenmeyen, sonu gelmeyen nimetleri ile cenneti vaad etmiş, bu uyarıları dikkate almayanlara ise azabı çok şiddetli olan cehennem ateşini hazırlamıştır.

Fıtratında sonsuzluk düşüncesi olan insanoğlunu ebedilik arzusu epeyce meşgul etmiş ve bu alanda araştırma yapmaya sevk etmiştir. Nitekim mükâfat ve ceza yerleri olan cennet ile cehennemın kıyamet sonrası var olacağı hususunda sıkıntı yokken; şu anda mevcut olup olmadığı, Hz. Âdem'in yaratılıp çıkarıldığı cennetin ebediyet cenneti olup olmadığı konuları tartışılmış ve ortaya farklı yorumlar çıkmıştır.

Kanaatimizce bu görüşlerden doğru olanı Hz. Âdem'in konulduğu cennetin ebediyet cenneti olduğu düşüncesidir. Çünkü konu ile ilgili tatmin edici deliller bulunmaktadır. Bununla birlikte cennet ile cehennemın yeri konusunda Kur'an belirsiz ifadeler kullandığı için tevakkufu uygun görmekteyiz.

Cennet ile cehennemın ebediliği ise asıl tartışmaların yaşandığı, günümüzde de güncelliğini koruyan önemli bir meseledir.

İslam âlimlerinin, cennetin ebediliği hususunda tam bir görüş birliği içerisinde olduklarını söyleyebiliriz. Bu âlimlerin içerisinde, Ehl-i Sünnet, Mû'tezile, Havâric ve diğerlerini de almak mümkündür. Dolayısıyla cennetin ebedî olduğunu sadece Ehl-i Sünnet'in değil, diğer itikâdi mezheplerin de kabul ettiğini görüyoruz. Bu hususta sadece Cehm b. Safvan ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf aksi yönde görüş

belirtmişlerdir. Yani cennet ile nimetlerinin ebedi olduğu nerdeyse herkes tarafından kabul gören bir görüştür.

Fakat cehennem ve azaplarının ebediliği konusunda durum hiç de böyle değildir. Çünkü bu hususta İslamiyet'in ilk dönemlerinden günümüze kadar, farklı görüşleri benimseyen âlimler vardır.

Bize göre En'am ve Hûd surelerinde yer alan istisnalara, ayrıca Nebe suresinde geçen "ahkâb" kavramına, adalet ilkesine ve ilahi rahmetin gazabını geçtiği inancına dayanarak cehennem ve azaplarının sona ereceğini iddia etmek, isabetli olmayacaktır.

Çünkü kanaatimizce Kur'an'da çokça tekrar edilen ve "ebediyet" manası taşıyan "huld" kavramı, bunun üç ayette "ebeden" kaydıyla tekit edilmesi, azabın sürekli olacağını ve orada ölümün bulunmadığını bildiren diğer ayetler ve bu hususları destekleyen hadisler, cehennem ve azaplarının ebedi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte aksini iddia eden görüş sahiplerinin delilleri bize yeterince doyurucu ve ikna edici gelmemektedir.

Kısa bir ömür içinde işlenen sonlu günahlara verilecek olan cezanın da sonlu olması gerektiği, aksi halde bunun ilahi adalete aykırı olduğu, bunda bir hikmet olmayacağı, Allah'tan başka hiçbir varlığın ebedi olamayacağı gibi iddialar, sınırlı akla sahip olan insanın ebediyeti tahayyül edemediğini ve azabın mahiyetini bilemediğini göstermektedir.

Oysaki bizim varlığımızın, ebediliğimizin, Yüce Allah'ın varlığının ebediliği gibi olmayacağını; zira bizim ebediliğimizin de varlığımız gibi "mümkün", O'nun ebediliğinin ise varlığı gibi zorunlu olduğunu unutmamalı, havsalamızın aciz düştüğü cehennem ve azaplarının ebediliği gibi konularda vahiyle yetinmesini bilmeliyiz.

Çalışmamız göstermektedir ki sadece cennet ile cehennem ebediliği değil, Yüce Yaratıcının ve yarattıklarının ebedilikleri de ayrı ayrı araştırılması gereken, tüm insanları yakından ilgilendiren, önemli konulardır. Dolayısıyla ölümden sonraki hayatla başlayacak olan ve sonsuza dek varlığını sürdüreceği olan sonsuz yurtlar hakkında önceden olduğu gibi bundan sonra da eserler ortaya koyulacaktır.

Son olarak diyebiliriz ki, Yüce Allah dilerse azabı ebedi kılmaz, cehennemlikleri cennetine koyar veya dilerse cehennem başka tabaklarında azap

devam eder. Nasıl dilerse öyle yapar. Çünkü Allah Tealâ ezeli ilmi ve sınırsız kudreti ile kime, nasıl ve ne kadar müddet azap edeceğini en iyi bilendir, dilediğini yapandır.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDUH**, Muhammed, *el-A'mâlî'l-Kâmile*, (Nşr. Muhammed Amâre), Beyrut 1973.
- ABDÜLBÂKÎ**, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, İstanbul 1982.
- AHMED B. HANBEL**, Ebu Abdillâh, *el-Müsned*, İstanbul 1982.
- AKBAŞ**, Abdurrahman, *Kur'an'a Göre Ebedilik*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Muhsin Demirci), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir Bilim Dalı, İstanbul 2007.
- ALİYYÜ'L-KÂRÎ**, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, (Çeviren: Hüseyin Suudi Erdoğan), İstanbul ty.
- ÂLÛSÎ**, Ebu'l-Fazl Şihabuddin es-Seyyid Mahmûd, *Tefsîru Rûhu'l-Meânî*, Beyrut ty.
- ATEŞ**, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1989.
- , *Kur'an Ansiklopedisi*, Kuba Yayınları, İstanbul 1997.
- AYDAR**, Hidayet, "Ölümsüzlük Arzusu veya Uzun Süre Yaşamak Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı: 1, 2005, Cilt: XXXXI.
- AYDIN**, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2000.
- AYDIN**, Mehmet, *Din Felsefesi*, DEÜ Yayınları, İzmir 1990.
- BAYRAKLI**, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2003-2005.
- BEYÂDÎ**, *el-Usûlu'l-Munîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe*, (Tahkik. İlyas Çelebi), İFAV Yayınları, İstanbul 1996.

BEYDÂVÎ, Nasiruddîn Ebu Said Abdullah, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

BEYHAKÎ, Ebubekir Ahmed b. el-Hüseyin, *Kitabu'l-Ba's ve'n-Nüşûr*, el-Mektebü's-Sekafiyye, Beyrut 1988.

BİRİNCİ, Ali, "İsmail Hakkı İzmirli" (1869-1946), Pax Ottomana-Nejat Göyünç Armağanı, Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Ankara-Haarlem 2001.

BOLAY, Süleyman Hayri, "Âdem", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I/358-363.

BUHÂRÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, el-*Câmiu's-Sahîh*, Beyrut t.y.

CÜRCÂNÎ, Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf, *Kitâbu't-Târifât*, yy, ty.

-----, *Şerhu'l-Mevâkif*, yy, ty.

CÜVEYNÎ, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf, *Akîdetu'n-Nizâmiyye*, İbn Teymiyye'nin Akîdetü'l-Vâsitiyye'si ile birlikte, MÜİF Yayınları, yy, ty

ÇELİK, Ahmet, *Cennet ve Cehennemın Sonsuzluğu*, Ekev Yayınları, Erzurum 2002.

ÇELİK, İsa, "İmam Rabbânî Perspektifinden İbnü'l-Arabî'ye Tenkidî Bir Yaklaşım", *Tasavvuf Dergisi*, (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı II), Sayı: 23, 2009, (s. 149-179).

DÖĞEN, Şaban, *İlimlerin Diliyle Allah*, İstanbul 1992.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as-es-Sicistânî, *es-Sünen*, Nşr. Muhammed Nasiruddin el-Albanî, Mektebetu'l-Maarif, Riyad t.y.

EBÛ HANÎFE, İmâm-ı Â'zam, *el-Vasıyye*, (İmâm- Â'zam'ın Beş Eseri), (Çeviren: Mustafa Öz) İstanbul 1981.

ELİADE, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, (Çeviren: Sema Fırat), Simavi Yayınları, İstanbul 1993.

ELMALILI, M. Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, (Sadeleştirenler: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boleli vd.), Azim Dağıtım, İstanbul ty.

ERDEM, Mustafa, *Hz. Adem (İlk İnsan)*, TDV Yayınları, Ankara 1993.

ESED, Muhammed, *Kur'an Mesajı* (Meal-Tefsir), Çevirenler: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 2002.

el-EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâful'l-Musallîn*, Beyrut t.y.

FAZLURRAHMAN, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çeviren: Alparslan Açıkgenç), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996.

GÖLCÜK, Şerafeddin, "Cehmiyye", *DİA*, VII/234-236.

-----, "Cehm b. Safvan", *DİA*, VII/233-234.

-----, **TOPRAK**, Süleyman, *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*, Tekin Dağıtım, Konya 2001.

GÖRMEZ, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef*, TDV Yayınları, Ankara 1994.

İBN ARÂBÎ, Muhyiddîn, *Fusûsu'l-Hikem*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1980.

-----, *el-Futûhâtu'l-Mekkiyye*, Beyrut 1994.

İBN FÂRİS, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriya er-Râzî, *Kitabu Mucmeli'l-Luga*, (Tahkîk: eş-Şeyh Şihâbuddîn Ebû Amr), Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1994.

İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut 1975.

İBN HÜMAM, Muhammed b. Abdi'l-Vahid b. Abdu'l-Hamid b. Mesud Kemalüddîn, *Kitabu'l-Musayere*, Bulak 1899.

İBN KAYYIM el-CEVZİYYE, Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ebubekir, *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, (Tahkik: Yusuf Ali Bedevi), Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2008.

-----, *Şifâ'u'l-alîl fî mesâili kaza ve'l-kader ve'l-hikme ve't-ta'lîl*, (Tahkik: Seyyid Muhammed Seyyid-Seyyid İmran), Daru'l-hadis, Kahire 2005.

İBN MACE, Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *es-Sünen*, (Tahkik: Muhammed Fuad Abdülbaki), Daru İhyâi'l-Kütübi'l- Arabi, Kahire 1975.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut t.y.

İBN TEYMİYYE, Takiyyuddîn Ahmed, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, Riyad 1991.

-----, *er-Red alâ men kâle bi fenâi'l-cenne ve'n-nâr ve beyânu'l-akvâl fî zalik* (Nşr. Muhammed b. Abdillah es-Semherî), Daru Belensiyeti'r-Riyad, Riyad 1995, (www.ahlalhdeth.com).

İKBAL, Muhammed, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çeviren: H. Ahmet Asrar, Birleşik Yayıncılık, İstanbul t.y.

İMAM RABBÂNÎ, Ahmed el-Fârûkî es-Serhendî, *Mektûbât*, Arapçaya çev. Muhammed Murad el-Menzilevî, Demir Kitabevi, İstanbul 1963.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Nârın Ebediyeti ve Devamı Hakkında Tedkikât*, Daru'l-Funûn Matbaası, İstanbul 1341, (İSAM K. nr: 011105).

-----, *Yeni İlm-i Kelâm*, (Hazırlayan: Sabri Hizmetli), Umran Yayınları, Ankara 1981.

KÂDÎ ABDÜLCEBBAR, Abdullah b. Ahmed el-Mutezilî, *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, Nşr. Abdülkerim Osman, Kahire 1965.

KARA, Ömer, *Kur'an'da Metafizik Bir Âlem (Cennet)*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.

KARADAŞ, Cağfer, *İslam Düşüncesinde Ahiret*, Emin Yayınları, Bursa 2008.

KARAMAN, Hayreddin-ÇAĞRICI Mustafa vd., *Kur'an Yolu*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2006.

KARTAL, Abdullah, "İmam-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi ve Tarihsel Arkapları", UÜİFD, Sayı: 2, 2005, XIV/59-80.

KAYA, Veysel, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennem'in Sonluluğu Hakkındaki Risalesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:1, 2009, XVIII/529–557.

KAYISICI, Cafer, *Kur'an-ı Kerim'de Mükâfat ve Ceza*, Hüner Yayınları, Konya 2006.

KEVSERÎ, Muhammed Zahid, *el-Makâlât*, Kahire 1994.

KILAVUZ, Ahmet Saim, "Ebed", *Diyaret İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, X/72–73.

Kitab-ı Mukaddes

KURTUBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Camiu li Ahkâmi'l-Kur'ani'l-Kerîm*, (Çeviren: M. Beşir Eryarsoy), Buruc Yayınları, İstanbul 2003.

el-MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tahir, *el-Bed' ve't-târîh*, Bağdat, t.y.

MALATÎ, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahman, *et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1968.

MÂTURÎDÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlatu Ehli's-Sünne*, (Tahkik: Fatıma Yusuf el-Haymî), Beyrut 2004,

MÜSLİM, İbn Haccâc Ebu'l-Hüseyin, *el-Câmiu's-Sahîh*, (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki), Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1955.

en-NESEFÎ, Ebu'l-Muin, *Bahru'l-Kelâm*, Konya 1329.

NESEFÎ, Ömer, *Akâid (İslam İnancının Temelleri)*, (Çeviren: M. Seyyid. Ahsen, İstanbul 1992.

NURSÎ, Said, *İşârâtu'l-İ'caz fi Mizani'l-İcaz*, İstanbul 1994.

-----, *Şualar*, Almanya 1994.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Âb-ı Hayat", *DİA*, İstanbul 1988, I/1-3.

ÖZARSLAN, Selim, *İslam'da Ölüm ve Diriliş Öğretisi*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2001.

-----, *Mâturîdî Kelamcısı İbn Hümmam'ın Kelami Görüşleri*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2003.

ÖZERVARLI, M. Sait, "İzmirli İsmail Hakkı", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII/531-535.

-----, *Kelamda Yenilik Arayışları (XIX yüzyıl sonu XX yüzyıl başı)*, İSAM Yayınları, İstanbul 1998.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Kur'an'daki İslam*, İstanbul 1992.

PEZDEVÎ, İmam Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, (Çeviren: Şerafeddin Gölcük), İstanbul 1988.

RAĞIB el-ISFAHÂNÎ, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'an*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986.

RÂZÎ, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Mefatihü'l-Ğayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.

-----, *Mealimu Usuli'd-Dîn*, (Çeviren: Nadim Macit), Erzurum 1996.

REŞİT RIZA, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr* (Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm), Kahire 1947.

SABRÎ, Mustafa-**BİĞİYEF**, Musa Carullah, *İlahi Adalet (Rahmet-i İlahiye Burhanları)*, Sadeleştiren: Ömer h. Özalp, İstanbul 1996.

SALÎH, Subhi, *Ölümden Sonra Diriliş*, (Çev: Şerafettin Gölcük), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2004.

es-SAN'ÂNÎ, Muhammed b. İsmail el-Emîr, *Ref'u'l-Estâr li ibtâli edilleti'l-Kâilîn bi fenâi'n-Nâr*, (Nşr. Muhammed Nasiruddîn el-Albânî), Beyrut 1984.

SİFİL, Ebubekir, "İbn Teymiyye ve İbnü'l-Kayyim'in Cehennem'in Ebediliği Meselesindeki Görüşünün Tespiti", *İnkışaf Dergisi*, Eylül-Kasım 2006.

ŞA'RÂNÎ, Abdülvehhâb, *el-Yevâkit ve'l-Cevâhir fi Beyâni Akâidi'l-Ebrâr*, Dâru'l-Mârife, Beyrut ty.

et-TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Cami'u'l-Beyân an Te'vil-i Ayi'l-Kur'an*, (Çeviren: Kerim Aytekin-Hasan Karakaya), Hisar Yayınevi, İstanbul 1996.

et-TAFTAZÂNÎ, Sa'düddîn, *Şerhu'l-Makâsîd*, Beyrut 1989.

TAKİYYUDDÎN es-SUBKÎ, *el-İ'tibâr bi Bekâi'l-Cenneti ve'n-Nâr*, (Thk. Taha Dusûki), y.y., t.y.

TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Serve, *es-Sünen*, (Nşr. Muhammed Nasiruddin el-Albani), Mektebetü'l-Maarif, Riyad ty.

TOPALOĞLU, Bekir, “Ahir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I/541–542.

-----, “Cehennem”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII/227–233.

-----, “Cennet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII/374–386.

-----, “Huld”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998, XVIII/324.

-----, Bekir-YAVUZ, Yusuf Şevki-ÇELEBİ, İlyas, *İslam'da İnanç Esasları*, İFAV Yayınları, İstanbul 1999.

-----, Bekir-ÇELEBİ, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

TOPRAK, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2001.

TÜRCAN, Galip, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2006.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998.

YAKIT, İsmail, *Kur'an'ı Anlamak*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

-----, “Kur'an'da Hz. Adem”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. VI, Yıl, 1999, s. 1-18, Isparta, 2000.

YAR, Erkan, “Diriliş Kuramları ve Gerçeklik Bağlamında Kur’an’ın Ahiret Hakkındaki Anlatımları”, *Dini Araştırmalar*, Mayıs-Ağustos 2006, Cilt: 9.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Azap”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, IV/302–309.

YURDAGÜR, Metin, “Bekâ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V/359–360.

ez-ZEMAHŞERÎ, Carullah Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, Daru'l-Fikr, yy, ty.